

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Інститут філології, перекладу та журналістики
Кафедра української мови та методики її навчання

Середня освіта (Українська мова і література)
014.01 Середня освіта (Українська мова і література)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістра

ЗАСОБИ ЕКСПРЕСИВНОГО СИНТАКСИСУ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ КАЗКАХ

студентки Соколової Дарини Валеріївни

Науковий керівник – Н. М. Пасік,
канд. філол. наук, доцент кафедри української мови
та методики її навчання

Рецензент – Г. М. Вакуленко, канд. філол. наук,
доцент кафедри української мови
та методики її навчання

Рецензент – В. О. Сидоренко, канд. філол. наук,
доцент кафедри слов'янської філології,
компаративістики та перекладу

Допущено до захисту

Завідувач кафедри _____

доктор філол. наук, професор Н. І. Бойко

АНОТАЦІЯ

Магістерська робота присвячена дослідженню засобів експресивного синтаксису на рівні простого речення в мовленні українських народних казок. Експресивними вважаємо ті синтаксичні структури, які здатні передавати емоційно-оцінне ставлення мовця до адресата або до змісту повідомлення. Серед синтаксичних засобів формування експресивності мовлення української народної казки розглянуто морфологічні форми вираження членів речення, інверсований порядок слів, односкладні та неповні конструкції, нечленовані слова-речення, ряди однорідних членів, відокремлені та відокремлені уточнювальні члени, звертання, вставні і вставлені структури, стилістичні фігури поетичного синтаксису, окремі орнаментальні засоби на зразок фольклорних кліше, вигуків, часток, здатних моделювати інтонацію та оцінність речення. Ці засоби максимально наближають мовлення казки до розмовного мовлення з його національним колоритом, динамічністю, діалогічністю, невимушеністю, спонтанністю, інтонаційною виразністю.

Ключові слова: синтаксис, експресивність, експресія, емоційність, оцінність, засоби експресивного синтаксису, речення, казка.

ANNOTATION

The master's thesis is devoted to the study of means of expressive syntax at the level of a simple sentence in the speech of Ukrainian folk tales. We consider expressive those syntactic structures that are able to convey the emotional and evaluative attitude of the speaker to the addressee or to the content of the message. Among the syntactic means of forming the expressiveness of speech of Ukrainian folk tales are morphological forms of expression of sentence members, inverted word order, one-syllable and incomplete constructions, inarticulate sentence-words, series of homogeneous members, separated and separated clarifying members, appeals, inserted and inserted syntax, some ornamental means such as folk cliches, exclamations, particles that can model the intonation and value of the sentence. These means bring the speech of the fairy tale as close as possible to the colloquial speech with its national color, dynamism, dialogicity, ease, spontaneity, intonation expressiveness.

Key words: syntax, expressiveness, expression, emotionality, evaluability, means of expressive syntax, sentence, fairy tale.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ЗАСОБІВ ЕКСПРЕСИВНОГО СИНТАКСИСУ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ	
	8
1.1. Поняття «експресивність» у лінгвістиці	8
1.2. Експресивний синтаксис і фольклорне мовлення	14
1.3. Типологія засобів експресивного синтаксису	18
Висновки до першого розділу	27
РОЗДІЛ 2. ЕКСПРЕСИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЗАСОБІВ ПРОСТОГО НЕУСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ КАЗКАХ	
	29
2.1. Експресивні способи вираження членів речення та їх порядок	29
2.2. Роль односкладних речень у формуванні експресивності мовлення казки	41
2.3. Виразальна роль неповних речень у мовленні казки	47
2.4. Слова-речення	55
Висновки до другого розділу	59
РОЗДІЛ 3. ВИРАЖАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ЗАСОБІВ ПРОСТОГО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ КАЗКАХ ..	
	61
3.1. Специфіка вживання речень з однорідними членами	61
3.2. Роль відокремлених членів речення у створенні експресії	67
3.3. Вставні і вставлені компоненти	72
3.4. Звертання як засіб створення експресії	76
Висновки до третього розділу	80
ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	92

ВСТУП

Увага лінгвостилістів до категорії експресивності зумовлена необхідністю вивчення мовних засобів, за допомогою яких можна досягти максимального впливу на адресата, що актуально для будь-якого стилю мови, у тому числі для художнього, репрезентованого фольклорним жанром казки.

Значний внесок у розвиток теорії експресивності зробили такі мовознавці, як Н. Бойко, Л. Булаховський, В. Виноградов, Є. Галкіна-Федорук, С. Єрмоленко, В. Калашник, К. Кожевникова, Н. Лук'янова, В. Маслова, Л. Пустовіт, О. Селіванова, Л. Ставицька, Ю. Степанов, Й. Стернін, В. Телія, В. Чабаненко та інші вчені.

Привертає увагу науковців і експресивний синтаксис українського фольклору. Зокрема, на матеріалі народних пісень К. Шульжук дослідив звертання, Б. Ключковський – прикладки, С. Єрмоленко – семантико-синтаксичний паралелізм; Т. Жук проаналізувала повтори в казках. Однак питання експресивного синтаксису мовлення казки багатоаспектне й потребує подальшого системного вивчення.

З огляду на відсутність в українському мовознавстві цілісного дослідження із зазначеної проблеми та на загальну тенденцію сучасної лінгвостилістики до вивчення різнорівневих експресивних засобів у різних стилістичних і жанрових контекстах вважаємо, що аналіз специфіки вираження мовлення казки на синтаксичному рівні є **актуальним**.

Мета магістерської роботи – проаналізувати семантико-синтаксичні особливості та функційно-стилістичну роль експресивних синтаксичних засобів у мовленні українських народних казок.

Досягнення мети передбачає виконання таких **завдань**:

- опрацювати теоретичні джерела з проблем експресивності, синтаксису та синтаксичної стилістики;
- зібрати фактичний матеріал для дослідження, систематизувати його;

- розглянути погляди мовознавців на категорію експресивності та засоби її реалізації на синтаксичному рівні;

- з'ясувати перелік експресивних синтаксичних засобів на рівні простого речення, актуалізованих у текстах українських народних казок;

- проаналізувати виражальний потенціал членів речення та їх порядку в мовленні казок;

- визначити семантико-синтаксичні й функційно-стилістичні особливості організації неповних та односкладних речень у казках;

- схарактеризувати показові для мовлення казки граматичні й неграматичні засоби ускладнення простого речення та з'ясувати їхній експресивний потенціал.

Об'єктом дослідження стали вжиті в мовленні українських народних казок прості речення, структура яких має вияви експресивності.

Предмет вивчення – формально-синтаксичні, семантико-синтаксичні та функційно-стилістичні особливості експресивно насажених простих речень у мовленні українських народних казок.

Джерелом фактичного матеріалу послуговували п'ять збірок українських народних казок: 1) Дивна сопілка: українські народні казки / ред. кол. : В. Я. Андрущенко та ін. Київ : Веселка, 1972. 247 с.; 2) Летючий корабель: українські народні казки у записах письменників ХІХ–поч. ХХ ст. / за ред. Л. Дунаєвської. 2-ге вид. Київ : Веселка, 1994. 317 с.; 3) Українські народні казки / передм., упор. та адаптація текстів Лідії Дунаєвської. 2-ге вид. Київ : Веселка, 1992. 367 с.; 4) Українські народні казки / упор. Л. Ф. Дунаєвська. Київ : Веселка, 1988. 285 с.; 5) Українські народні казки : електронна бібліотека RoyalLib.Com.

Під час дослідження використано такі наукові **методи**: спостереження, збору фактичного матеріалу, систематизації, критичного аналізу наукових праць, інтерпретації мовних фактів, структурний, зіставний, функційно-стилістичний, контекстуального аналізу тощо.

Наукова новизна дослідження виявляється в тому, що в ньому вперше в українському мовознавстві системно проаналізовані експресивні синтаксичні засоби простого неускладненого й ускладненого речення на матеріалі мовлення українських народних казок.

Теоретичне значення магістерської роботи полягає в тому, що вона доповнює і поглиблює теорію функціональної граматики й описової та функціональної стилістики тексту положеннями про своєрідність побудови простих речень та їх виражальний потенціал в українських народних казках.

Практичне значення роботи виявляється в тому, що матеріали дослідження можуть бути використані в практиці викладання шкільних курсів української мови (під час вивчення синтаксису простого речення) та літератури (під час опрацювання фольклору), а також у процесі написання учнівських наукових робіт, у створенні спецкурсів із проблем синтаксису, стилістики та лінгвістичного аналізу тексту.

Матеріали магістерської роботи **апробовані** на шести наукових конференціях: 1) III Усеукраїнська студентська науково-практична інтернет-конференція «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (Глухів, 17–18 лютого 2021 р.); 2) Всеукраїнська науково-практична конференція «Пріоритети розвитку початкової освіти в контексті становлення Нової української школи» (Житомир, 24 березня 2021 р.); 3) XIV Всеукраїнська дистанційна науково-практична конференція студентів і магістрантів «Основні тенденції розвитку лінгвістики, літературознавства й соціальних комунікацій» (Полтава, 27 квітня 2021 р.); 4) Всеукраїнська студентська науково-практична інтернет-конференція «Арватівські читання – 2021» (Ніжин, 21 квітня 2021 р.); 5) звітна науково-практична конференція «Молодь у науці» (Ніжин, 19 травня 2021 р.); 6) Всеукраїнські Грищенківські читання–2021 (Ніжин, 7 жовтня 2021 р.).

За матеріалами дослідження **опубліковано** статтю й тези:

- Соколова Д. В. Неповні речення в українських народних казках. *Вісник студентського наукового товариства* : зб. наук. праць студентів, магістрантів

і аспірантів / за заг. ред. О. В. Мельничука. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2021. Вип. 24. С. 166–170;

- Соколова Д. В. Звертання в українських народних казках: семантичний, структурно-синтаксичний і прагматичний аспекти. *Арватівські читання–2021* : збірник тез доповідей Всеукраїнської студентської науково-практичної інтернет-конференції, 21 квітня 2021 року / упоряд. А. І. Бондаренко, Н. М. Голуб, Н. М. Пасік, С. В. Цінько. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2021. С. 100–103 (у співавторстві з Пасік Н. М.).

Структуру роботи становлять вступ, три розділи, висновки та списки використаної літератури і джерел. Загальний обсяг роботи 92 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ЗАСОБІВ ЕКСПРЕСИВНОГО СИНТАКСИСУ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

1.1. Поняття «експресивність» у лінгвістиці

До важливих категорій лінгвістики належить поняття експресивності – здатності різнорівневих мовних одиниць підсилювати зміст інформації в логічному та емоційному планах і виражати ставлення мовця до висловленої думки й адресата мовлення [70, с. 170].

Значний внесок у розвиток теорії експресивності зробили мовознавці зі світовим іменем Ш. Баллі, Е. Бенвеніст, Ж. Вандрієс, В. Матезіус, Р. Якобсон, а пізніше – І. Арнольд, О. Ахманова, Л. Булаховський, В. Виноградов, Г. Винокур, Є. Галкіна-Федорук, В. Григор'єв, І. Грицютенко, В. Звегінцев, Ю. Караулов, Н. Кожевникова, Т. Матвєєва, М. Пилинський, Л. Пустовіт, Г. Солганик, Л. Ставицька, Ю. Степанов, Й. Стернін, В. Телія, І. Туранський, В. Чабаненко, І. Чередниченко, Д. Шмельов. Їхні ідеї розвивають сучасні науковці С. Бирик, С. Богдан, Н. Бойко, А. Бондаренко, Г. Вокальчук, С. Єрмоленко, В. Калашник, М. Кочерган, Л. Кравець, В. Маслова, Л. Мацько, Н. Мех, А. Мойсієнко, В. Мороз, І. Олійник, О. Селіванова, Н. Сологуб, Г. Сюта, О. Тараненко, О. Тодор та ін.

На сучасному етапі розвитку мовознавства проблема експресивності не втрачає актуальності, продовжує привертати увагу дослідників не тільки в плані системної організації мови, а й у комунікативно-прагматичному аспекті, з урахуванням взаємодії інтелектуальної та оцінної сфер [49, с. 11]. Учені підкреслюють, що наміри мовців повідомити про якісь факти завжди пов'язані з мовним вираженням, добором таких одиниць і форм, які допоможуть самовиразитися й сприятимуть ефективному досягненню комунікативної мети в заданих умовах.

Слід зазначити, що термін «експресивність» досі не знайшов одностайного потрактування в східнослов'янському мовознавстві. Особливу проблему становить розмежування двох понять – експресивність та експресія, які часто ототожнюють [10, с. 18]. Більшість дослідників розглядає категорію експресивності як суб'єктивне увиразнення мови й інтенсифікацію виразності мовного знака. Таку думку, наприклад, висловлює С. Єрмоленко в енциклопедії «Українська мова» [70, с. 170].

Подібні переконання простежуємо в монографії «Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти» Н. Бойко, яка слушно зауважує, що категорію експресивності важливо розглядати не тільки як власне лінгвістичну, а і як психолінгвістичну та соціолінгвістичну сутність, до того ж зважати на неї під різними кутами зору: ономасіологічним, семантичним, синтаксичним та лінгвостилістичним [10, с. 15]. Розглядаючи експресивність на лексичному рівні, науковиця вбачає в ній «семантичну категорію, яка в смисловій моделі слова реалізується через окремі компоненти, що входять до денотативного та конотативного макрокомпонентів або тільки до конотативного й виступають індикаторами експресивності» [Там само, с. 23].

Аналіз теоретичних джерел щодо проблеми експресивності дає змогу зробити висновок про те, що різні вчені осмислюють це явище з мовного (системно-структурного) або з мовленнєвого (функційного) поглядів.

Так, авторки Словника лінгвістичних термінів С. Єрмоленко, С. Бибики і О. Тодор трактують поняття експресивності в мовному аспекті – як «здатність мовної одиниці передавати експресію» [24, с. 56].

Інший підхід простежуємо в працях В. Маслової, яка розглядає експресивність як виразність, конструктивний прийом, що підвищує виражальний потенціал висловлення. Лінгвістка вважає, що в комунікативному плані категорія експресивності є одним із чинників побудови висловлювання, реалізації мети повідомлення, забезпечення впливу мовця на адресата [44, с. 185].

У зв'язку з порушеною проблемою лінгвісти стали розрізняти два поняття: експресивність як мовну категорію та експресію як мовленнєву ознаку. Експресія, за Є. Галкіною-Федорук, – це лише «підсилення виразності, зображальності, збільшення сили впливу сказаного» [Цит. за: 10, с. 48], а експресивність – це і є вже сама підсилена виразність, соціальна і психологічна ознака мовного знака, яка спричиняє напруженість відчуттів у читача, посилює активізацію мислення людини та утримує концентрацію уваги на висловлюваному.

Аналізуючи співвіднесення понять «експресія» та «експресивність», Н. Бойко доходить висновку, що експресивність мовлення є способом впливу на емоційно-почуттєву сферу адресата «шляхом комбінування найрізноманітніших різнорівневих засобів, а також унаслідок інтенсифікації, градації якісних і кількісних ознак, що й зумовлює «підсилення», «збільшення» експресивності мовлення та слугує засобом матеріалізації суб'єктивного ... тобто засобом впливу, підсилення, увиразнення» [10, с. 48–49].

Відзначаємо розрізнення в працях дослідників ще двох термінів – семантична та стилістична експресивність, що також пов'язано з мовним і мовленнєвим аспектами. Зокрема, Н. Лук'янова вважає, що семантична експресивність базується на системі різнорівневих мовних мови і є виявом експресивної функції мови, а стилістична експресивність є фактом мовлення, адже свідомо формується мовцем як прийом із залученням мовних ресурсів [41, с. 79]. Звідси випливає, що експресивність мовлення – значно ширше поняття, ніж експресивність мови, тому що організація мовних засобів у різних ситуаціях спілкування створює багаті можливості для виявлення оцінок, емоцій, авторського задуму, особливостей стилю, жанру, характеру інформації тощо.

У мовознавстві відоме розрізнення інгерентної та адгерентної експресивності. Характеристика цих видів представлена в Словнику лінгвістичних термінів О. Ахманової [4, с. 524]. Інгерентна експресивність властива мовному знаку як одиниці мови та є його постійною ознакою.

Адгерентна ж експресивність контекстуальна, показова для мовної одиниці тільки в спеціально створених умовах [45, с. 190]. Про ці два види виражальних можливостей мовних засобів взагалі й синтаксичних зокрема згадує і Н. Гуйванюк [17, с. 269; 18, с. 417]. Звісно, що цілеспрямоване вживання мовних засобів будь-якого рівня відповідно до авторської настанови, ситуації спілкування, мети мовця дає змогу реалізуватися не тільки інгерентній експресивності, а й адгерентній, тобто такій, яка розвинулася в оригінальному контексті [45, с. 190].

У деяких наукових працях запропоновано розгляд терміна «експресивність» у вузькому та широкому значеннях. Так, Л. Васильєв, В. Гридін, Л. Кругликова, В. Телія у вузькому розумінні під експресивністю розуміють збільшення, підсилення ступеня прояву ознаки, певної дії, стану, кількісних та якісних показників, «сукупність семантико-стилістичних ознак одиниці мови, які забезпечують її здатність поставати в комунікативному аспекті засобом суб'єктивного ставлення мовця до змісту чи адресата мовлення» [39, с. 591]. На думку О. Сергєєвої, категорія експресивності виявляється в розгортанні додаткових смислових відтінків, які накладаються на основне лексичне або ж граматичне значення мовної одиниці й підсилюють це значення [Цит. за: 14, с. 94].

У широкому розумінні цю категорію розглядають Є. Галкіна-Федорук, В. Шаховський, розуміючи її як виразність, «вплив, який створюють на чуттєву сферу людини деякі мовні одиниці» [Цит. за: 54, с. 106], «засіб посилення виразності та зображальності мовлення, його впливу», «цілеспрямоване посилення висловлення різними мовними засобами, розраховане на певну реакцію адресата, тобто на бажаний вплив від сказаного» [Цит. за: 14, с. 94].

А. Попович та Л. Марчук, узагальнивши погляди дослідників окресленої проблеми, пропонують таке розрізнення експресивності як властивості та експресії як результату реалізованої експресивної одиниці: експресія – це підкреслена почуттєвість мови, її виразність, а також виражально-зображальні

властивості лексичних, словотвірних, морфологічних, синтаксичних засобів, що можуть бути використані для формування емоційності й образності висловлювання; експресивність – це здатність мовних засобів створювати експресію, підсилювати як логічний, так і емоційний зміст повідомленої інформації, суб'єктивно увиразнювати її [59, с. 9]. Саме експресивність мовних одиниць дає змогу мовцеві передати своє ставлення до сказаного й адресата.

Межу між експресивними та неекспресивними одиницями мови визначають такі показові компоненти, як інтенсивність, емотивність, параметричність та оцінність [10, с. 135]. Дехто з лінгвістів додає до цих параметрів образність, а оцінність пов'язує з модальністю [54, с. 108]. Суголосні думки простежуємо в осмисленні семантико-стилістичної категорії експресивності С. Єрмоленко, яка переконана, що вона «виявляє зв'язок з емоційністю, логічною оцінністю, стилістичним значенням», однак не тотожна з ними [70, с. 170].

Безсумнівно, важливим складником категорії експресивності є інтенсивність, на основі якої відбувається підсилення якості [10, с. 171; 66, с. 122]. До засобів інтенсифікації висловлювання прийнято зараховувати будь-які одиниці та прийоми їх організації, які підвищують ступінь впливу на адресата. На думку А. Мойсієнка, інтенсивність формують їхні якісні та кількісні градаційні можливості [48, с. 26]. В опрацьованих нами роботах із теми дослідження основний акцент зроблено на лексичних інтенсифікаторах. Ми переконані, що інтенсифікація семантики можлива й на синтаксичному рівні, чому сприяє цілеспрямоване вживання стилістично маркованих синтаксичних конструкцій.

Із поняттям мовної експресії пов'язана емоційність. Свого часу Ш. Баллі розглядав експресивність як емоційне сприйняття дійсності й прагнення передати його адресатові мовлення [1, с. 6]. Дехто з дослідників вважає синонімічними поняття експресивності й емоційності (В. Звегінцев, О. Реформатський), дехто розглядає їх як незалежні, самостійні категорії

(Л. Васильєв), але переважна більшість слушно розглядає емотивність як складник експресивності (Н. Бойко, Н. Лук'янова, В. Телія), її найголовніший компонент [10, с. 134]. Емоційність мовних одиниць завжди є показником їхньої експресивності, а експресивне не завжди емоційне [70, с. 170]. Головна відмінність між емоційністю та експресивністю в їх спонтанності/цілеспрямованості, адже емоційність – це безконтрольний та випадковий порив людини, а експресивність передбачає спланований вплив на читача за допомогою використання конкретних мовних засобів.

Як і експресивність, емоційність сприяє розвитку нових засобів, які допомагають мовцеві бути більш змістовним у переданні своїх думок і почуттів, а також спрямована на його ефективну самореалізацію і втілення задумів [1, с. 5].

За Є. Галкіною-Федорук, емоційне в мові присутня для того, щоб можна було краще й ширше виразити свої почуття та емоції, а експресивне – щоб підсилити виразність. Це означає, що емоційне та експресивне пов'язані як ціле та його частина [Цит. за: 1, с. 6].

Кожне висловлення є прагматично спрямованим, тобто функційно зорієнтованим на досягнення якоїсь мети. Прагматичне спрямування висловлювання впливає на характер об'єктивної та суб'єктивної модальності, на структурну й логічну організацію повідомлення, а також на вибір мовновиражальних засобів – від слів, речень, до цілого тексту.

Важливою складовою модальності є оцінність, яка проявляється як сила, діапазон, спосіб вираження оцінки, ставлення мовця до дійсності та до змісту сказаного [54, с. 109]. Систему реалізованих у тексті мовних засобів та стилістичних способів їх організації можна вважати маркером суб'єктивно-оцінного ставлення мовця до повідомлюваної інформації, показником того, який вплив на адресата передбачив мовець.

Іншим компонентом експресивності вважають образність, яка також здатна виявляти особистісне ставлення мовця до повідомлення. Образність становить «основу оцінної кваліфікації й стилістичного маркування» [39, с. 236].

Отже, експресивність – це категорія, що забезпечує дієвість, яскравість, впливовість мовлення на різних рівнях мови. Вона має подвійну природу – мовну та мовленнєву, тобто, діючи через механізми мови, виявляється ефективною на рівні мовлення, у тексті. Експресивність передбачає виявлення ставлення мовця до повідомлення, репрезентацію його внутрішнього світу, перспективу цілеспрямованого впливу на адресата. Саме тому вона втілена в параметрах інтенсивності, емоційності, оцінності (модальності) й зумовлена прагматичним спрямуванням висловлювання. Цілеспрямованим уживанням експресивних засобів мовець досягає експресії, тобто яскравого вираження думок, оцінок, почуттів та емоцій.

1.2. Експресивний синтаксис і фольклорне мовлення

Експресивність як семантико-стилістична категорія знаходить втілення на всіх мовних рівнях, зокрема й на синтаксичному. З цього приводу В. Чабаненко зауважує, що експресивне, емоційно-оцінне ставлення до дійсності мовець реалізує у вигляді конструкцій різної будови, які в конкретних комунікативних умовах можуть контрастувати зі стилістично нейтральними синтаксичними моделями. Отже, психічний стан людини суттєво впливає на форму вираження її думок [72, с. 168].

Питаннями увиразнення мовлення на рівні конструкцій займається стилістичний синтаксис [45, с. 59]. Предметом вивчення цієї галузі стилістики є стилістичний потенціал різних моделей словосполучень і речень у різних сферах функціонування мови, забезпечення стилістично-інформаційної організації повідомлення, здатність конструкцій створювати виразний ефект висловлення, тобто експресивний синтаксис [4, с. 137].

Ще в середині ХХ ст. лінгвісти звернули увагу на особливості побудови мовленнєвого акту, спрямованого на досягнення конкретної мети, а також на суб'єктивно марковані конструкції, які беруть участь у вираженні оцінок, настроїв, почуттів. Питання експресивності синтаксичних конструкцій у зв'язку з афективним рівнем, емоційно-оцінною сферою людини, як

відзначають дослідники, вперше порушили Ш. Баллі та його послідовники [15, с. 254]. Вони вказали, що для вираження свого суб'єктивного світу мовець завжди використовує ті мовні засоби, зокрема й синтаксичні засоби, які допомагають йому вплинути на адресатів, привернути увагу, передати тонкощі ставлення до повідомлюваної інформації [Там само].

У східнослов'янському мовознавстві вперше проблему експресивних синтаксичних конструкцій було порушено в працях В. Виноградова. Учений вважав, що експресивні синтаксичні ресурси, інтегруючи текст, допомагають реалізувати тематичну, модальну й концептуальну єдність повідомлення [14, с. 105]. У дослідженнях Г. Акімової, А. Вовк, М. Глазкової, Н. Гуйванюк, І. Дегтярєвої, А. Загнітка, С. Єрмоленко, Н. Івкової, Н. Конопленко, Н. Ладиняк, О. Матвійчук, О. Селіванової, В. Ткачук, С. Харченко, В. Чабаненка та інших доведено, що здатність відтворювати емоційну, психічну, оцінну сфери мовця, впливати на пізнавальну та емоційно-оцінну сфери адресата закладена в будові багатьох синтаксичних конструкцій та в їх комбінаціях. Експресивний потенціал синтаксичних засобів збільшується, якщо врахувати їхню здатність варіюватися в стилістичному плані [15, с. 256].

За А. Загнітком, поняття експресивного синтаксису досі окреслене не дуже чітко, що пов'язано з відсутністю одностайного визначення категорії експресивності взагалі [28, с. 822]. Учений пише, що синтаксична стилістика займається функційно-стилістичною диференціацією та характеристикою синтаксичних засобів з погляду функційно-естетичної якості та експресивно-виражальних можливостей відповідно до типу мовлення [Там само].

На думку лінгвістів, будь-яка синтаксична конструкція формально виразна, адже її структурою передбачено чіткий логіко-граматичний зв'язок між складниками, що сформувався упродовж тривалого розвитку мови. А. Загнітко наголошує, що «мова є формою існування думки й моделює у властивих їй схемах об'єктивні ситуації. Речення як семантична одиниця номінує ситуацію» [29, с. 238]. У зв'язку з цим вибір синтаксичних засобів у конкретній ситуації залежить від поставленої мовцем мети, з урахуванням

виражальної сили різних моделей речень. Мовознавці вважають, що багато лексичних і морфологічних засобів також сприяють вияву синтаксичної експресії [45, с. 236].

Під експресивною синтаксичною одиницею Н. Пасік розуміє «варіант, модифікацію нейтральної, інваріантної синтаксичної одиниці» і вважає, що зіставлення конкретного речення в мовленні з абстрактною моделлю речення в мові (двоскладним, поширеним невеликою кількістю членів, неускладненим, із прямим порядком слів, типовими способами вираження членів речення) дозволяє зробити висновок про ступінь експресивності конструкції: що більше відхилень, то більше експресії [51, с. 139].

Суттєво, що експресивними можуть бути як стилістично марковані, так і стилістично нейтральні конструкції, вжиті в спеціально змодельованих умовах. Наприклад, інтенсифікацію виразності простежуємо на тлі протиставлення нейтральних та емоційно виразних синтаксичних одиниць. Привертає увагу адресатів відхилення від нормативного вживання конструкцій, це деавтоматизує сприйняття думки [70, с. 170]

Як експресивні сприймаються такі структури, які мають своєрідне актуальне членування, відхиляються від мовних стандартів, стилістично нейтральних моделей у побудові словосполучень або речень, показові для розмовного мовлення – з інверсованим порядком слів, неповні, приєднувальні, з переміщенням змістового центру речення в неочікувану позицію тощо. Будь-яке відхилення від стилістично нейтральної моделі побудови конструкції варто розглядати як прийом увиразнення думки [51, с. 140].

Синтаксичні конструкції, семантико-синтаксичні відношення і зв'язки дають змогу передати зміст думки, виразити відношення між поняттями. Призначення ж засобів експресивного синтаксису проявляється не тільки в тому, щоб повідомити інформацію, а й у тому, щоб привернути увагу до неї чи якоїсь її частини, підсилити її дієвість на адресата [49, с. 86]. Експресивність одиниць допомагає справити вплив на читача та виділити головне в тексті.

Мовознавці вважають, що наявність експресивного елемента в синтаксичній конструкції залежить від форми та функційно-стильової спрямованості мовлення. Наприклад, емоційність як складник експресивності більш виразно проявляється в усно-розмовному мовленні, а на письмі вона опосередковується живомовною стихією через уведення в текст вигуків, часток, нечленованих конструкцій [28, с. 822].

Н. Івкова слушно зауважує, що експресивні синтаксичні конструкції, природні для усного мовлення, все більше проникають до писемного мовлення. Це можна пояснити тим, що основу граматичного ладу української мови становить саме розмовне мовлення, яке «характеризується внутрішньою членованістю цілісних змістових єдностей» [30, с. 3]. Використання експресивних синтаксичних засобів у публіцистиці, художньому стилі зумовлений авторською настановою, характером творчості, особливостями світобачення митця, його ідейно-естетичними уподобаннями [51, с. 74]. Засоби експресивного синтаксису слід розглядати як універсальний матеріал для конструювання художніх текстів, у тому числі й фольклорних жанрів.

Вивчаючи лексичні й граматичні особливості народнописемної мови, С. Єрмоленко звернула увагу на національне маркування цих художньо-зображальних засобів, на відтворення за допомогою них колориту діалогічного мовлення, драматичної природи, емоційно-оцінного тла [26, с. 96]. Фольклорне мовлення – це вияв художнього мовлення, тому в народній творчості яскраво проявляється характер, показові риси ментальності її творця. Створені в різних жанрах образи відбивають світоглядні особливості, картини історії, соціального й родинного побуту, «найрізноманітніші гами людських почуттів, оцінок, утілених у відшліфовані словесно-виражальні форми» [Там само, с. 3].

Актуалізація експресивних синтаксичних засобів, безсумнівно, залежить від функційного стилю й жанрових особливостей повідомлення. Так, з огляду на функційні властивості фольклорного мовлення як цілісної системи вважаємо, що мовлення української народної казки динамічне, образне,

емоційно забарвлене, орієнтоване розважальність, повчальність, доступність, що забезпечується не тільки сюжетною лінією, а й мовним планом, живомовною стихією.

Одним із популярних фольклорних жанрів є народна казка, яка до сьогодні зберегла архаїчні пізнавальні, символічні й мовні елементи, розважає і виховує, демонструючи морально-етичні цінності наших пращурів. Цей жанр усної словесності є джерелом народної мудрості, поєднує традиції різних епох, віддзеркалює етапи пізнання людиною світу, «що дозволяє говорити про специфіку національного самоусвідомлення етносу, динаміку розвитку мислення» [36, с. 187].

Фольклорне мовлення як різновид художнього базується на традиціях розмовного синтаксичного ладу. Тож виявлення ставлення мовця-оповідача або мовця-персонажа до повідомлюваного, вияв емоцій у певних ситуаціях, бажання створити яскравий візуальний, слуховий чи інший образ-уявлення, намагання зацікавити слухача, підтримати ситуативну та мовну гру природно відтворюються експресивними синтаксичними засобами.

Казка виникла як усний жанр, передавалася оповідачами з уст в уста, а значить, набувала варіативності, залежно від території поширення, комунікативних умінь мовців, тому до наших днів дійшли записи у різних варіантах, позначені особистим стилем збирачів та обробників. Однак навіть оброблені писемні варіанти відбивають специфіку уснорозмовного мовлення, ритм і манеру ведення експресивної оповіді, суб'єктивні оцінки та емоційний план. Стилiстичне оздоблення тексту, забезпечують різні синтаксичні засоби, а також лексичні, морфологічні, що служать для підсилення синтаксичної експресивності.

1.3. Типологія засобів експресивного синтаксису

Існують різні погляди мовознавців на набір експресивних синтаксичних засобів. Одні дослідники вважають експресивними всі відомі в мові синтаксичні моделі побудови словосполучень та речень і прийоми їх

організації відповідно до комунікативної настанови мовця (І. Гальперін, В. Маслова, Л. Мацько, О. Пономарів). Інші зараховують до експресивних тільки ті конструкції, які руйнують звичну логіку синтаксичної побудови, тобто тропи й фігури поетичного синтаксису (І. Арнольд, Е. Береговська, А. Мороховський).

До експресивних синтаксичних засобів пропонують зараховувати також інтонацію, ритм, паузи, приєднувальні конструкції, прийоми порядку слів і речень, довжину речень, виражальний потенціал пунктуації [14, с. 97]. У проаналізованій нами літературі з теми дослідження найбільше уваги приділено фігурам: повтораму, асиндетону, полісиндетону, інверсії, еліпсу, парцеляції, риторичним запитанням тощо.

На думку Н. Пасік, стилістичним потенціалом мають усі синтаксичні одиниці: словосполучення, речення різних видів, а також форми зв'язку між членами речення, порядок слів, пряма й непряма мова, монолог, діалог, полілог, засоби ускладнення синтаксичних конструкцій тощо. Експресивними дослідниця вважає всі фігури синтаксису, більшість яких базується на законах симетрії, асиметрії (руйнування симетрії) або синтаксичного паралелізму [51, с. 139]. Цей набір експресивних синтаксичних конструкцій може збільшуватися через можливість трансформацій у різних контекстах і за бажанням мовця, який робить за допомогою моделювання речень навмисний вплив на адресатів.

Видається обґрунтованою систематизація експресивних синтаксичних засобів дослідником О. Мороховським, який виділяє три групи конструкцій, залежно від того, у який спосіб трансформована вихідна модель:

- 1) унаслідок скорочення, усічення вихідної моделі виникають односкладні називні речення, асиндетон, еліпс та замовчування;
- 2) результатом розширення вихідної моделі є різні види повторів, вставні та вставлені конструкції, переліки однорідних членів чи однотипних предикативних частин);

3) унаслідок зміни порядку компонентів виникає інверсія, відокремлені члени, дистантне розміщення граматично пов'язаних членів [50, с. 122].

Своєрідний погляд на систематизацію синтаксичних експресивів простежуємо в працях О. Сковородникова, який вважає, що за основу класифікації необхідно брати опозицію економних та надлишкових конструкцій, наприклад, еліпсис, усічення, парцеляція є наслідком економії мовних ресурсів, а повтори, антиеліпсис, ампліфікація постають внаслідок мовної надмірності [49, с. 19].

Дослідниця Г. Акімова зазначає, що експресивним є таке відхилення від норми, коли в синтагматичному ряду повторюються, нанизуються словоформи, словосполучення або речення, адже це вияв надмірності. Також в усталені схеми синтаксичних зв'язків не входять повтори, тому що між повторюваними словоформами не виявляються ніякі загальноприйняті синтаксичні зв'язки. На експресивність може вказувати й специфічна інтонація в реченні, інтонаційне виділення якоїсь словоформи для актуального членування [3, с. 112]. Лінгвістка переконана, що ряд засобів експресивного синтаксису відкритий (парцеляція, сегментація, комплекси односкладних називних речень, питально-відповідні структури в монологічному мовленні, вставні та вставлені конструкції, нетрадиційні можливості розміщення слів, повтори із синтаксичним поширенням тощо) і може поповнюватися новими структурами [2, с. 116].

Досліджуючи ресурси експресивного синтаксису, Н. Гуйванюк указує маркери експресивності конструкцій, зокрема:

- порушення послідовності слів у реченнях/текстах;
- наявність складних речень з антитезою чи мовним парадоксом;
- відхилення від традиційної побудови синтаксичних одиниць (еліпсис, обірвані, сегментовані на парцельовані речення);
- порівняльні конструкції;
- нетипові способи побудови висловлення, розміщення в ньому членів речення (поділ тексту на частини, порядок слів у реченні) [17, с. 269]. Авторка

зазначає, що для їх кваліфікації важливою є також естетична наснаженість. Тільки за наявності якогось названого стилістичного ефекту мовні одиниці можна назвати експресивними [Там само].

У працях Н. Шведової, яка вивчала конструкції розмовного синтаксису, зазначається, що високим ступенем виразності наділені структури із модально-експресивним (суб'єктивно-модальним) значення. Серед них названо власне емоційні конструкції (*Ах, як красиво!*), у яких наявні лексичні засоби вираження емоцій, та експресивні, які є стандартними для розмовного мовлення, але містять підсилювальний відтінок у семантиці (*Ішов-ішов та й прийшов*) [14, с. 115]. Підвищення емоційної тональності, характерне для розмовного стилю, засвідчує належність таких конструкцій до експресивних.

Змістового, емоційного, логічного виділення можна досягнути за допомогою повторів мовних одиниць. Це інтенсифікує передану інформацію, підвищує змістову ємність, ритмізує мовлення.

До експресивних синтаксичних засобів мовознавці одноставно зараховують явище сегментації (приєднання, парцеляції), за якого відбувається синтаксичне членування, яке є порушенням норм, відхиленням від традиційних структурно-синтаксичних зв'язків між словами в реченнях. Головною ознакою сегментованих конструкцій вважають їхню виразну двочленність: спочатку в першій частині конструкції щось називається, а в наступній – надається опис названого в першій частині. Експресивність виявляється у відхиленні від традиційної побудови речення, у лаконічності висловленої думки, у перенесенні акцентів на важливі в змістовому відношенні приєднані компоненти [7, с. 34].

В українській літературній мові поява експресивно забарвлених синтаксичних конструкцій зумовлена впливом розмовного синтаксису на письмове мовлення, на що вказує багато дослідників: «для більшості експресивних синтаксичних конструкцій субстратом є усне мовлення» [14, с. 121]. «Слабкі розмовні елементи», потрапляючи в книжні жанри, «стають сильними елементами писемного мовлення, оскільки мають на собі відбиток

стилістичної тональності» [Там само]. У художньому мовленні повна імітація розмовного синтаксису неможлива, тому що останній характеризується афективністю, нечіткими межами речень, повторами, вставками у вигляді емоційних, оцінних реакцій, покликань на інших інформаторів, ситуативними реченнями, іншими ознаками. Тому письменники вдаються до наслідування, стилізації, але не відтворюють абсолютно всіх особливостей синтаксису живого мовлення [2, с. 100].

Якщо ж ідеться про фольклорні жанри, то конструкції розмовного синтаксису в них природні, не контрастують із книжними. Однак їхня емоційність і спрямування на виражальний ефект дають підстави вважати їх експресивними.

Досягнути експресивного ефекту можна за допомогою зміни звичного порядку членів речення. Так, Ю. Бельчиков пише, що усвідомлене мовцем, цілеспрямоване «переміщення значенневого центру висловлення на неочікувану позицію, наприклад, від центру до периферії та навпаки» забезпечує експресію висловлення [58, с. 47]. У таких випадках деформація синтаксичних конструкцій у плані синтаксичної поєднуваності веде до змістових відтінків, чим і робить текст експресивно забарвленим [14, с. 123].

На думку фахівців із експресивного синтаксису, показниками експресивності синтаксичних засобів можуть бути й засоби інших, нижчих рівнів мови, зокрема фонетичного, лексичного, морфологічного. Вони вносять у конструкції додаткові емоційно-оцінні відтінки, увиразнюють висловлення.

Невимушеність, спонтанність, показові для розмовного мовлення, теж є джерелом експресії. Включені в розмовне мовлення звертання, слова-речення, вставні і вставлені конструкції, діалогічні й полілогічні фрагменти, повтори – усі ці засоби створюють емоційно-експресивне забарвлення, сприяють безпосередності, інтимності, дієвості спілкування.

Усічення речень, представлене у фігурах еліпсу чи парцеляції, а також полісиндетон, асиндетон, ампліфікація однорідних членів речення, конструкції вставності і вставленості, сегментування речень допомагають

змінити інтонаційно-ритмічну структуру мовлення. Так, спеціальне видалення сполучників перед однорідними членами (асиндетон) робить ритм оповіді швидким, допомагає виразити емоції, психічні стани. Повторення сполучників (полісиндетон) вносить додаткові відтінки роз'єднання, коли кожен член у ряду однорідних проявляється окремо від інших.

Уважаємо, що важливим засобом створення експресії є ритм. Ритмічна організація мовлення здійснюється за допомогою періодичних чергувань структурних одиниць різної довжини. Від ритму залежить, наскільки легко сприйматиметься інформація, наскільки правильно виділятиметься в ній найголовніше, наскільки цікавою і доступною вона буде для адресата. Отож ритм є засобом впливу на слухача (читача). Чим чіткіше він буде організований на синтаксичному рівні, тим вищий буде ступінь експресії висловлення. Ритмічній організації сприяють повторювані ритмічні групи, синтаксичний паралелізм, у такому випадку ритмічний малюнок монотонний. Поєднання коротких синтагм дає ефект уривчастого ритму. Чергування коротких і довгих синтагм створює мінливий ритм. Вибір ритму пов'язаний із темою і метою повідомлення – поінформувати, здивувати, налякати, насмішити, насторожити, динамізувати тощо. Ритм ніби імітує рух думки, емоції, почуття, передає ставлення й оцінки. Ритмічний характер тексту може змінюватися відповідно до сюжету, соціальних варіантів мовлення та емоційного забарвлення [43, с. 57–59; 51, с. 90–91].

Не викликає сумніву думка про те, що синтаксична експресивність пов'язана з уживанням морфологічних засобів [20, с. 210–211], які формують модальність, уточнюють переданий реченням зміст, підсилюють, увиразнюють, обмежують семантику окремих елементів конструкції. Вербальні засоби є експресивними тільки тоді, коли пройдені крізь мислення та почуття мовця [72, с. 143–147].

Так, у текстах українських народних казок із-поміж службових слів особливого значення набувають частки, які вносять у речення смислові, модальні, емоційно-оцінні відтінки [20, с. 216]. Модальні (фразові) частки

надають відрізок мовлення додаткових відтінків суб'єктивної оцінки, допомагають виразити конкретні емоції, реакції на ситуацію [61, с. 478].

Найчастіше частки вжиті для підсилення, виділення необхідного компонента речення, водночас формують колорит розмовності, характеризують зацікавленість оповідача, намагання утримати увагу слухачів: *Він їй і розказав. Вона йому й каже...* (1, с. 90); *А що ж тобі дати?* (1, с. 90); *Звірі як кинулись – і розірвали в шматки* (1, с. 111); – *Ну розкажіть же, сини мої, соколи мої, яких ви мені невісток познаходили?* (1, с. 77); – *Ходім лиш шукати її!* (3, с. 79). Частки *собі, воно* надають фразі інтимізації, підкреслюють напруженість думки, сприяють приверненню уваги адресата та посилюють експресію: *Були собі дід та баба* (1, с. 35); *Була собі в гаю хатка, а в тій хатці жила жінка з сином* (4, с. 127); *Де воно таке диво взялося?* (1, с. 143).

Також дуже продуктивно використані вказівні частки, серед яких є й архаїчні форми, що свідчить про давність казки як жанру, напр.: – *Се ж мій вірний слуга!* (3, с. 18); *А це впливає щука* (1, с. 82); – *Ось дивіться, яке шмаття висить!* (3, с. 102); *Усюди ходи, а он у ту комірку не ходи* (3, с. 73). Подібні частки допомагають унаочнити сюжет оповіді, конкретизувати ситуацію. Експресивізації присудкових форм сприяють частки *от, ото, от і*, які, хоч і не входять до структури присудка, але допомагають візуалізувати оповідь мовця, вписати її в рамки певного часу, відтворити конкретну історію, ситуацію, напр.: *От прийшла зима* (3, с. 61); *Ото був собі такий бідний вовк, що трохи не здох з голоду* (2, с. 34); *От він, від'їжджаючи, і каже своїй бабі* (3, с. 257). Іноді повтор часток простежуємо практично в кожному реченні, як, наприклад, у «Казці про Івашечка і про відьму»: *От відьма і почувла та й каже... От знов... От і пішли до коваля та й кажуть... От він і скував їм кріпкі зуби... От летять гуси... От гуси йому й кажуть... от він сидить та й плаче... От Івашечко сидить та й знов кличе...* (3, с. 68–69). Прийом нанизування часток стилістично підтримує розмовну манеру викладу в казці.

Систему емоційно-експресивних часток, актуалізованих у мовленні українських казок, поповнює розмовна частка *що за*, яка вживається

переважно в конструкціях із риторичним питанням чи окликом або набуває ознак сполучного засобу, співвідносного з відносним займенником *який*, напр.: **Що за** *оказія? Що сталося!..* (2, с. 227); **Що за** *причина, що вовк і лисиця достукались такої честі?* (3, с. 161); *Дивиться уверх по дереву, хотів би попробувати, що за* *яблуко* (3, с. 181). Часто вживані у фактичному матеріалі й питальні частки: – **Невже** *родини?* (3, с. 65); *Кози мої милі, кози мої любі, чи* *пили ви, чи* *ви їли?* (2, с. 24). За нашими спостереженнями, найбільш уживаною серед питальних часток у мовленні казок є частка *чи*.

Окремі словотворчі частки служать для підсилення ознак і дій, напр.: - *от*, -*бо*, -*но*, -*то*, -*таки*: *Заспівай-бо* *ще раз та сідай до мене на язик, щоб чутніше було* (3, с. 108); *Давайте-но* *пошукаємо!* (4, с. 73); *Колись-то* *давно, не з нашої пам'яті...* (1, с. 214); *Не втік-таки* *від моїх рук, собачий син!* (1, с. 219).

Фіксуємо цікаві випадки, коли редуплікована частка адвербіалізується, вказуючи на міру й ступінь вияву стану: *Так їсти – аж-аж-аж!..* (2, с. 37). Експресивність створюється окличною інтонацією, неповнотою речення та уточненням обставини специфічною формою вираження.

Серед обмежувально-видільних часток у мовленні казок найчастіше трапляються такі, як *лиш*, *лишень*, *саме*: *Ходім лиш* *шукати її* (3, с. 44); *А подай лишень*, *баране, оту вовчу голову!* (2, с. 31); *Виглядали з-за кущів, де саме* *сидить цар і що він робе* (1, с. 60).

Отже, частки відіграють важливу роль у створенні експресивної специфіки мовлення народних казок, адже використання їх комунікативно значуще, дієве для вираження емоцій та оцінок [20, с. 217].

Особливо відчутна виражальна сила службових слів у формуванні живомовних інтонацій у випадках ампліфікації часток і сполучників переважно розмовного характеру, простежмо: *У лісі да* *жила лисиця, а* *біля того лісу да* *жив собі* *чоловік. У того чоловіка да* *був кіт. Він колись добре мишей ловив, а* *далі, як осліп, дак і перестав. А хазяїн його жаловав. Він не*

хотів його убивать, да завіз його в ліс, да там і покинув. Коли – йде лисиця да й каже... (2, с. 16). Конструкція ніби оживає, набуває колориту розмовності.

Важливим засобом формування експресивності, зокрема відтворення емотивної сфери, є вигуки, які служать для безпосереднього вираження емоцій, почуттів та волі людини [64, с. 217–218]. Аналіз фактичного матеріалу свідчить про те, що вигуки роблять мовлення яскравим, виразним, багатим на емоційні нюанси, за допомогою них оповідач втілює суб'єктивну модальність. Зокрема, інтонаційно увиразнюють, відіграють текстотвірну роль такі групи інтер'єктивів: 1) вигуки, що передають переважно негативне, рідше – позитивне ставлення мовця, різні відтінки душевних переживань: – **Ох**, *тяжко жити на світі* (3, с. 44); **О**, *прокляті звірі!* (3, с. 148); – **Іч**, – *каже, – ще і проситься!* (2, с. 52); – **Ага**, *попались!* (1, с. 106); розгортають емоції здивування, розчарування: **Ой**, *та ми такого ще не виділи!* (4, с. 354); **Ох**, *як же я довго спав!* (3, с. 145); 2) - імперативні вигуки як знаки спонукання до дії, спосіб звернути увагу на мовця: – **Ану-ну**, *ще заспівай!* (2, с. 49); – **Гей**, *чуєте, діду!* (4, с. 288); – **Гай**, – *каже той, – на тобі цього поштаря* (4, с. 51); – **Агов**, *брати, – чи ви ще є?* (3, с. 99); – **Цссс!** *Мовчіть, а то почує, біда буде* (1, с. 57); 3) етикетні й оцінні формули, що дають змогу відтворити звичаєвий аспект спілкування: – **Добри вечір**, *люди добрі!* (1, с. 49); **Слава богу**, *і де ти взявся?* (4, с. 150); – **Дай, Боже**, *тобі здоров'я, паноче...* (2, с. 258).

Найбільш широкого використання набуває вигук *ну*, що є характерною ознакою розмовності, а отже, закономірно побутує в мовленні народної казки. Фіксуємо його в конструкціях різних типів за характером висловленої думки та вираженням емоційності: – **Ну**, *то я коновки порозбиваю!* (4, с. 48); – **Ну**, *що ж його зробити?* (4, с. 49); – **Ну**, – *каже, – то я вже тебе різати не буду* (4, с. 51). Частотне використання вигуків характерне для мовлення казок, допомагає відтворити діалогічні й полілогічні ситуації і слугує для посилення емоційності, виразності та експресивності мовлення казки.

Отже, для реалізації комунікативної, експресивної, емоційної функцій мови мовці використовують у текстах такі засоби, які дадуть змогу

якнайточніше передати інформацію, виявити емоції, оцінки, волю, створити відповідний стилістичний колорит. Виразальними можливостями наділені різні синтаксичні конструкції на рівні простого й складного речення. Найбільш показовими є експресивні способи вираження членів речення, порядок слів, засоби ускладнення простого речення: однорідні, відокремлені члени, звертання та вставні і вставлені конструкції. Живомовну орнаментальність створюють частки, вигуки, які підвищують комунікативну спрямованість повідомлення, створюють мовний образ оповідача, персонажів і надають тексту національного колориту.

Висновки до першого розділу

Отже, проблема експресивності мовних засобів є однією з найбільш актуальних у сучасному мовознавстві. Учені прагнуть розкрити природу й джерела цього явища, схарактеризувати складники експресивності, виявити засоби й способи у вираженні думки на різних рівнях мови. Досі немає однастайності в розрізненні понять експресивність та експресія, однак більшість дослідників схильні вважати, що експресивність – це властивість, здатність мовних засобів у вираженні мовлення, а експресія – це спеціально створений мовленнєвий ефект, що виникає внаслідок вживання мовних одиниць. Досягнення експресії у висловленні, тексті залежить від ставлення мовця до повідомлення, від уміння передати особливості свого внутрішнього світу, від конкретних намірів впливу на адресата. При цьому мовець враховує ситуацію спілкування, жанр і функційний стиль повідомлення. Експресивність як ознака мовної одиниці проявляється в таких основних показниках, як інтенсивність, емоційність та оцінність. Експресивність мовних засобів пов'язана з національно-культурними традиціями.

Виразальний ефект можуть створювати засоби всіх мовних рівнів: лексичного, фонетичного, фразеологічного, словотвірного, морфологічного, синтаксичного. Експресивний синтаксис виявляє специфіку на тлі інших мовних рівнів. Експресивними прийнято вважати такі структури, які

відхиляються від стилістично нейтральних за кількісними і якісними показниками. Ці засоби в спеціально створених комунікативних умовах не лише забезпечують точність і виразність у передачі інформації адресатам, а й дають змогу оповідачеві висловити свої почуття, емоції та оцінки. Організація синтаксичного ладу впливає на ритм, інтонацію мовлення і створює відповідний функційно-стилістичний колорит, який відповідає темі, потребам сюжету. У системі простого речення виражальний потенціал найбільш яскраво виявляють експресивні морфологічні способи вираження головних і другорядних членів, порядок їх розміщення, специфіка побудови однорідних і відокремлених членів речення, конструкції, що перебувають поза граматичним зв'язком із членами речення, – звертання та вставні і вставлені конструкції. Важливими для формування емоційно-оцінного фону тексту є частки й вигуки, адже вони допомагають самовиразитися мовцеві, сформувані стверджувальну чи заперечну модальність, оформити питальність або спонукальність, висловити впевненість, сумніви, захоплення, розчарування, радість або незадоволення тощо.

Актуалізація емоційно-оцінних синтаксичних конструкцій зумовлена комунікативними, функційно-стильовими й жанровими особливостями тексту. Синтаксис української народної казки дуже експресивний, що виявляється у вживанні конструкцій, маркованих як емоційно-експресивні. Вони відтворюють традиції уснорозмовного синтаксичного ладу й часто є архаїчними. Для української народної казки характерні такі риси, як розважальність, повчальність, доступність, діалогічність, що створюється й сюжетом, і мовним оформленням. Відповідно, синтаксичний лад текстів казок відтворює живомовну стихію з її багатою емоційною динамкою, образністю, діалогами й полілогами, засобами утримання уваги й інтриги, різноманітними інтонаціями і ритмами.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПРЕСИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЗАСОБІВ ПРОСТОГО НЕУСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ КАЗКАХ

2.1. Експресивні способи вираження членів речення та їх порядок

Ефективним засобом створення експресивності в мовленні українських народних казок на синтаксичному рівні є структурні типи й морфологічні способи вираження членів речення. Ідеться передусім про кількісні та якісні параметри підмета й присудка.

Аналізуючи синтаксичні особливості українського усного розмовного мовлення, П. Дудик слушно вказує на його своєрідність у структурних формах головних членів речення [21, с. 113]. Їхню стилістичну вагомість і динамізм мовознавець пояснює морфологічним багатством і широкими змістовими можливостями форм, якими вони представлені, здатністю «виражати значний комплекс об'єктивних та модально-експресивних значень, передавати найрізніше ставлення мовця до висловлюваного» [Там само].

Як відомо, логіко-граматична сутність підмета виявляється в його абсолютній синтаксичній незалежності й здатності позначати предмет як носія ознаки, названої присудком [64, с. 203]. Ми виявили, що діапазон форм вираження підмета в опрацьованих текстах українських народних казок надзвичайно широкий. Дослідження показало, що найбільш продуктивно вживається простий підмет, виражений іменником або займенником як еквівалентом іменника в називному відмінку однини чи множини, напр.: *Кличе киця мишку Сіроманку* (4, с. 60); *Жили собі на болоті журавель і чапля* (4, с. 44); *Вона рано встала та й пішла* (4, с. 103). Експресивність у таких формах підметів може виявлятися хіба що на лексичному рівні, адже синтаксичне їх уживання стилістично нейтральне.

Як експресивні синтаксичні форми розглядаємо підмети, виражені відносними, вказівними, означальними або заперечними займенниками.

Подібних прикладів у текстах казок багато, напр.: *Он хто нас врятував* (4, с. 141); *Сів той на коня і поїхав* (4, с. 174); *Ще такого дива ніхто не бачив* (4, с. 261). – *Е! Так воно і є, – гукнули інші* (1, с. 57).

Для граматичного ладу казки показово, що роль підмета виконує субстантивована частина мови: іменник, субстантивований прикметник, числівник, вигук. Експресивними вважаємо підмети, виражені субстантивованим прикметником або числівником, як-от: *Розсердився куций та й питає* (4, с. 42); *Середущий так само не доглянув грушу* (1, с. 235); *Звертає служивий знов із дороги і лягає спати* (4, с. 83); *Та й пішли обоє в ліс* (4, с. 78); *Пішли всі три сорочки прати на річку. Одна каже...* (4, с. 256); *Був між ними один такий мудрий, що поробив усім братам рушниці* (3, с. 70). Їхня виразність зумовлена значенням лексем, яке поєднує номінативні й атрибутивні ознаки діячів. Зауважимо, що частиномовна транспозиція, зокрема субстантивація, є показовою рисою розмовного й фольклорного мовлення [34, с. 176]. У подібних випадках діє принцип мовної економії, що також є ознакою розмовного мовлення та робить висловлення експресивним. У випадках із субстантивованими числівниками відчувається формальний пропуск семантично пов'язаного з ним іменника, і числівник стає більш виразним у процесі передачі інформації.

Іноді субстантивований вигук вживається в значенні власного імені, як-от: *Ох знову звелів наймиту дрова рубати* (дивна, с. 144); *Ох виліз і повів його у своє царство* (1, с. 144); – *Ох, і голодний я! – каже Круть. – А я який голодний! – каже Верть* (1, с. 41). Експресивність подібних власних назв виявляється більше на лексичному рівні через прозорість внутрішньої форми.

Цікавим видається морфологічний спосіб вираження підмета, утвореного лексико-семантичним способом, тобто шляхом переосмислення значень первинних слів – компонентів складеної власної назви, напр.: *А Видимо й Невидимо і каже йому...* (2, с. 130).

Для розмовного мовлення, як і для української мови в цілому, показове вживання складених підметів, яким властива логіко-семантична єдність

компонентів, смислова неподільність [75, с. 71]. У мовленні казок фіксуємо складені підмети з більшим і меншим експресивним ефектом із таким морфологічним вираженням:

- сполучення власне кількісного чи кількісного збірного числівника в називному відмінку з іменником у називному чи родовому відмінку, напр.: *Як займеться на мені **три волосини**, то ти нею махни туди-сюди* (4, с. 109); *Були собі дід та баба, а в них було **три сини*** (2, с. 131); *Двоє котиків здобули собі хитромудро клинчик сиру* (4, с. 13);

- сполучення неозначено-кількісного числівника на зразок *багато, декілька, кілька, стільки, мало, чимало, трохи* з іменником у родовому відмінку: *А тут **багато людей**. Всі засмучені* (1, с. 221); *Прошло **трохи часу*** (2, с. 125). Більше виражального ефекту в тих випадках, коли в складі підмета ненормативне за логічними зв'язками поєднання числівника з іменником, напр.: *Минуло **кілька часу**, і старий цар та мачуха померли* (4, с. 78), адже слово *кілька* не може поєднуватися з абстрактною назвою *час* на позначення міри тривалості подій;

- сполучення іменника або особового займенника в називному відмінку з іменником в орудному відмінку з прийменником *з*, напр.: *Жили недалеко від лісу **дід з бабою** й мали вони внучат – хлопчика і дівчинку* (4, с. 62); *Журились-журились **батько з матір'ю**, а далі мати й каже* (2, с. 218); *Рак із **щукою** добули воза* (1, с. 62). Такі підмети доволі часто вживаються у фактичному матеріалі, вважаємо їх проявом експресії та компресії, ущільнення змістової інформації. При них дія стосується обох дійових осіб як активних виконавців.

Фіксуємо випадки неповної координації між складеним підметом, компоненти якого поєднані сурядним єднальним сполучником, напр.: *Жив собі **дід та баба**, тат такі убогі, що нічого в них нема* (1, с. 18). Присудок має стояти у формі множини, але в мовленні казок подібних відхилень багато, і це створює додатковий розмовний колорит.

Отже, у мовленні українських народних казок прості підмети домінують над складеними. Експресивність цих головних членів речення пов'язана

переважно із морфологічним вираженням, лексичною семантикою та дією принципів мовної економії або надлишковості.

Найбільш типовою формою присудка – головного члена двоскладного речення, який указує на модально-часову характеристику підмета й перебуває з ним у предикативному зв'язку [75, с. 73], – у дослідженому мовленні українських казок є простий дієслівний присудок. Морфологічно він може виступати в різних способових та часових формах, напр.: – *Ходи, Варварко, не лежи, нам рінку вирвати **поможу!*** (3, с. 60) – форми наказового способу; *І дід **жури**ться, і баба **жури**ться, і пацюк **рохкоче**, і пліт **хитається**...* (3, с. 49) – форми теперішнього часу дійсного способу; ***Пішов, узяв гору, приніс і поставив** під дверима* (2, с. 99) – форми минулого часу дійсного способу; – *Гляди ж, сину, як я **клика**тиму, то пливи до бережка* (1, с. 65) – форма майбутнього часу дійсного способу. Зауважимо, що подібні присудки самі по собі не виразні в стилістичному плані, однак з огляду на семантику, функційне маркування, участь у стилістичних фігурах можуть вважатися експресивними, напр.: *Десь у якомусь-то царстві, в якомусь господарстві **був жив** собі старий чоловік та жінка* (1, с. 103) – експресію створює інверсована форма давноминулого часу дійсного способу; *Хто **єсть** у моїй хатці?* (2, с. 25) – архаїчна форма теперішнього часу.

Ускладнення структури простого присудка породжує новий потенціал для розкриття емоційно-вольового змісту повідомлення.

Експресивно показовими є присудки, виражені дієсловом у простій формі майбутнього, теперішнього або минулого часу в сполученні з часткою *як*. Такий присудок має експресивно-динамічну функцію, уживається, коли треба показати несподівану або інтенсивну дію, напр.: ***Як візьмуться ж ті пруті коло пана!*** (2, с. 131). Дублювання подібних головних членів речення підсилює ступінь вияву й результативності дії, її тривалість, особливо в комплексі з іншими частками, напр.: *Кінь **як поніс, як поніс, домчав*** (3, с. 111); ***Як взявся він літати, як взявся літати, понав у ліс*** (3, с. 90). Підсилювальна частка вживається при присудку й для вираження емоцій, оцінок, враження

оповідача від побаченого: *Як назбігалосся людей!..* (4, с. 34). Іноді частка *як* створює оповідний шаблон, свого роду формулу зачину в казці: *Як був собі дід і баба, а в них одна порада – синок Івашечок* (3, с. 65), де частка *як* виконує підсилювальну функцію та увиразнює значення дієслова, що стоїть за нею. Подібні конструкції дуже показові для мовлення цього фольклорного жанру. Часто простежуємо повторення подібних граматичних форм присудків у суміжних реченнях або предикативних частинах, як-от: *Як побачило голе телятко, та кабан, та шило! Як пужне те голе телятко рогами, кабан зубами, а шило як заженеться у вовка по саму колодочку* (4, с. 26). Такий прийом динамізує мовлення, увиразнює його в емоційно-оцінному плані.

Відзначаємо розмовний колорит присудків, перед якими стоїть підсилювальна частка *і (ї)*, напр.: *Він їй і розказав. Вона йому й каже...* (1, с. 90); *Та дівчина його й питається* (1, с. 91). Таке вживання вносить у речення відтінок результативності, підкреслює, виділяє дію чи стан, про які йдеться [55, т. 2, с. 8].

Високий ступінь експресії вносять також присудки, виражені вигуково-дієслівними формами [75, с. 74], напр.: *От вони зирк на дуба та й побачили Івашечка* (3, с. 68); *... а мишка – шусь у шпарку* (3, с. 61); *А лисичка його – гам!* (1, с. 19); *А він її – цок да в лобок, да в писану кайстру* (4, с. 36); *Красні дівчиці як подивилися одна на одну – морг, морг, а нічого не кажуть* (4, с. 140). Л. Мацько розглядає такі слова як специфічні дієслівні форми, позбавлені суфіксів основ [61, с. 485], і пропонує відрізнити їх від омонімічних звуконаслідувальних слів, напр.: *Пішли вони в город: гун, гун!* (3, с. 61). Науковиця переконана, що це дієслова, адже вони займають позицію присудка й керують синтаксично залежними іменниками: *зиркнули на дуба, шуснула у шпарку, цокнув у лоба, моргнули одна на одну*. Проте вигуково-дієслівні форми більше наділені виражальним потенціалом, експресивно позначають динамічні, моментальні дії.

Як правило, подібні присудки передбачають обов'язкову наявність підмета у формі називного відмінка або його еквівалентів. Зазвичай присудок,

виражений вигуком чи звуконаслідувальним словом, супроводжується відповідною інтонацією, і це створює ігровий, розважальний колорит, унаочнює оповідь, уносить елемент емоційності та оцінності. У контексті речення подібні інтер'єктиви набувають значення дієслова минулого часу доконаного виду, рідше – теперішнього часу недоконаного виду. За нашими спостереженнями, у своїй більшості це присудки раптової чи моментальної дії.

Ще виразніші в стилістичному плані повторювані звуконаслідувальні присудки, напр.: *Дід узяв мед, та тільки ліг, аж у двері знов – дер-дер!* – повен двір овець вовк понагонив (4, с. 45); *От він вліз зовсім на саночки, та тільки сів, і саночки – трісь-трісь-трісь!* Так і розсипались (4, с. 31); *От вовк мерцій од бога трюх-трюх, – так біжить!* (1, с. 44); *Пішов дурень, зліз на стовп та замість клітки і зачепив рукою вірвовку – коли це дзвоник дзень-дзень-дзень!* (3, с. 109). Присудки, виражені звуконаслідувальними словами чи вигуками, наділені високим ступенем експресивності, адже створюють зорові або слухові образи. У контексті казок такі присудки просто незамінні, адже формують стилістичний відтінок розмовності, розважають, зближують читача з оповідачем та формують емоційно-образний колорит тексту.

Показовим для українських народних казок є лексичний повтор, що теж є однією з форм ускладнення простого дієслівного присудка й надає реченню відтінку розмовності та виражає тривалість або ж повторюваність дії, як-от: *Танцювала, танцювала, – далі махнула й лівим рукавцем* (1, с. 79); *Просили-просили та й пішли, понуривши голови* (3, с. 83); *Ішла, ішла, прийшла аж на край світу* (3, с. 102). Лексичний повтор сприяє формуванню відтінків не тільки тривалості й повторюваності, але й інтенсивності [64, с. 206], пор.: *Лаяла-лаяла та й каже...* (2, с. 20); *Летіли-летіли, коли дивляться: іде чоловік і несе за спиною повен мішок хліба* (4, с. 159); *Колихала-колихала, аж поки полягали вони увечері спати* (4, с. 63); *Їв, їв, не доїв вовк телички* (3, с. 38). Іноді повторення присудкових форм у наказовому способі сприяє розгортанню семантики спонукування, прохання, умовляння при звертанні до істоти або неістоти щодо виконання якихось реальних або фантастичних дій, напр.: *Сни,*

спи, цапуньку, на одне очко і на друге! (3, с. 39). **Рошти, рошти, пеньку, вниз!** (3, с. 39). Крім названих стилістичних ефектів, редуплікація створює особливу, специфічну ритміку, характерну для жанру казки.

Спостереження показало, що повтор може бути більш дистантний, за якого дієслова-присудки поєднуються сполучниками сурядності *та, та й*: *А рак усе лізе та лізе* (1, с. 25); *Іде та й іде... Аж ізнову вечір настає* (1, с. 33); ***Біжить та й біжить, а назустріч йому зайчик*** (4, с. 20). Ці сполучники є виразниками єднальних семантико-синтаксичних відношень і в розглянутих випадках поєднують не однорідні, а повторювані присудки [16, с. 218]. На наш погляд, такі структури сприяють вираженню тривалості дії, здійснення наміру.

Зібрана картотека містить багато прикладів вираження присудка інфінітивом недоконаного виду в сполученні з модально-вольовою часткою *давай*: *Посадили його за стіл, давай пить, гулять* (3, с. 152); ***Давай вона сестер просить, щоб дати братові силу таку, як у них є*** (3, с. 153); *Одлічили гроші, взяли хорта, – давай полювать* (1, с. 217); *А змія підслухала, як мати кликала Телесика, прийшла до берега та й давай гукати товстим голосом* (1, с. 93). Таке вживання присудка характерне для розмовного стилю мовлення [21, с. 121]. Присудок, виражений інфінітивом недоконаного виду, указує на раптовий початок тривалої дії в плані минулого та на її інтенсивність [55, т 2, с. 202]. Підсилювальна частка *давай* ще більше увиразнює раптовість початку тривалої дії, її інтенсивності та динамічності. На думку А. Коваль, у подібних структурах на семантику раптовості початку дії накладаються відтінки її тривалості, інтенсивності та наполегливості» [34, с. 173]. Виразність оповідного мовлення оповідача зростає, якщо в конструкції є кілька експресивних присудків, напр.: ***Давай вона його будить: будила-будила – ніяк не розбудить*** (3, с. 271).

Ще одна функція дієслова *давай* у розмовному українському мовленні – утворення й підсилення спонукальних, наказових форм дієслів, як-от: – *Ну, ходім на тічок, давай битися!* (3, с. 178). Словоформа виражає заклик до дії, звернене до іншої особи (осіб) спонукування [55, т 2, с. 202].

Ще одна група експресивів – прості присудки, виражені переважно дієсловами у формах минулого часу дійсного способу в поєднанні зі сполучниками *та, та й* і препозитивним десемантизованим дієсловом *взяв* (*взяла, взяли*), яке в структурі речення втратило своє первісне значення, напр.: *Ох взяв виніс мірку проса* (1, с. 217); *Вона взяла вимазала голову в тісто* (3, с. 154); *Узяв чоловік та й поклав того зайця в мішок* (3, с. 51); *Взяв та й віддав теличку* (3, с. 38); *Вона взяла та й кинула на нього руку ніби спросоння* (3, с. 103). Такі присудки дають змогу інтенсифікувати семантику рішучості, виразити несподівану, непередбачену, раптову дію або дію, яка являє собою реалізоване рішення, оскільки конструкція вказує на те, що «дія реалізувалась після того і внаслідок того, що була замислена» [21, с. 120].

Структуру простого або складеного дієслівного присудка часто ускладнює частка *собі*, яка підкреслює вільність, незалежність протікання дії, [55, т. 9, с. 432], напр.: *Був собі в одного чоловіка собака Сірко* (1, с. 45); *Прийшли додому та стали гарно собі жити і долю хвалити* (1, с. 83); *Ідуть собі, розмовляють* (3, с. 152).

Специфічною експресивною формою вираження простих ускладнених присудків у казках вважаємо використання фразеологізованих конструкцій на зразок *слихом слихати, іде не йде, спав не спав*, напр.: – *Слихом слихати – Сухобродзенка-богатиря у вічі видати* (3, с. 177); *Їв не їв, а хлопець каже* (4, с. 213); *Жив не жив старий корчмар* (4, с. 347). Широко представлені в мовленні казок схожі на попередні повтори з повторюваним розділовим сполучником *чи*: *Чи рубав, чи не рубав, та ліг на дрівця й заснув* (3, с. 6); – *Чи винесу, чи не винесу, – одначе вам пропадуть* (3, с. 139). На думку А. Коваль, тавтологічні звороти, у яких один компонент – ствердження, другий – заперечення, є типовою рисою фольклору [34, с. 240]. Такий своєрідний відтінок зіставлення заперечення й ствердження називає дію, процес, характеризуючи її швидше в заперечному плані.

У досліджуваному матеріалі ми зафіксували також різні морфологічні способи вираження складених присудків, проте такі структури не настільки

продуктивні й не наділені такою експресивністю, як прості ускладнені предикати. Так, в українських народних казках представлений складений дієслівний присудок, у якому модальне, напівпредикативне або фазове допоміжне дієслово граматично пов'язане з інфінітивною, смисловою частиною, напр.: *Змій як побачив ліс, став його гризти зубами* (1, с. 107); *Далі й розходиться почали, посумувавши* (3, с. 50); *Хотів був її вдарити* (3, с. 32); – *Ну, коли не хочеш мене брати, то іди собі додому, а як кинуться чоломкаться, то з тіткою старшою не чоломкайся* (3, с. 218). Морфологічний спосіб вираження допоміжного дієслова, його семантика підвищують експресивність присудка.

Не дуже активно побутують також моделі складеного іменного присудка, на зразок: *Змій десь дівся, а дівка осталась жива* (3, с. 321); *А там за стіною була замурована царівна* (3, с. 73); *Будь тепер мені за газду сам* (3, с. 304); *Вона була така файна, як квітка навесні, але дуже сумна* (3, с. 76). Уважаємо, що подібні структури засвідчують реалізацію в мовленні казки живих тенденцій українського розмовного синтаксису періоду створення зразків цього жанру.

Заслуговують на увагу експресивні речення зі складеним іменним присудком, у яких дієслівна зв'язка пропущена, а іменна частина виражена займенником. Окличний характер речення, емоційний наголос, пауза між підметом і присудком – усе це сприяє інтенсифікації оцінки, а отже, підвищує експресивність, напр.: *Кавуняччя – отаке! А дині – оттакі!* (2, с. 55).

Комбінація різних видів присудків в одному реченні, контрастування їхньої структури також підсилює виражальний потенціал синтаксичної одиниці, пор.: *Змійвна дочка зробилась ізнов людиною, а той дід парубком, та давай утікати далі* (1, с. 93).

Форми вираження другорядних членів речення, як правило, стилістично нейтральні, тому на них ми не зупиняємося детально. Відзначимо тільки продуктивність у вживанні означень-прикладок, показових для фольклорних жанрів, та активне вживання інфінітивів у ролі додатків і обставин.

Ужиті в казках прикладки часто є частиною імені персонажа, і в такий спосіб характеризують його за родом діяльності (*Кирило Кожум'яка*), соціальним станом або родинними зв'язками (*Іван – Мужичий Син, Іван Царевич, Іван Царенко, Іван Попович*), за обставинами народження (*Івашко – Ведмеже Вушко*), указують на показові риси зовнішності чи характеру (*Іван-Великан, Іван-Вітер, Іван-Побиван*).

Непоширені прикладки, на зразок *Іван-дурень, Іван-богатыр, курочка-рябушечка, коза-дереза, зайчик-побігайчик, кабан-іклан, вовк-панібрат, бичок-третьок, мишка-норушка, стрілець-молодець, яйце-райце, дівка-семилітка, дівонька-голубонька, дівка-наймичка, баба-послужанка*, здатні безпосередньо передавати емоційно-оцінні стани оповідача, доповнювати характеристики художніх образів: *Здоров, зміїку-братику!* (2, с. 57); – *Де ти взяла бичка-третька та санки?* (2, с. 20); – *Мишка-шкряботушка, жабка-скрекотушка, зайчик-лапанчик, лисичка-сестричка, вовчик-братик і ведмідь-набрід* (1, с. 17–18). У текстах казок такі назви виконують номінативну, експресивну, розважальну функції. Іменники з атрибутивним значенням більш образні, ніж прикметники, про що зауважують стилісти, адже іменник, на думку О. Потебні, «ближчий до почуттєвого образу (який може бути вказаний і частково зображений) і тому образніший, ніж прикметник, назва ознаки без певної субстанції, невказаної і ніяк не зображеної» [Цит. за: 34, с. 249–250].

До експресивних морфологічних способів вираження додатка в українській мові зараховують інфінітивні форми [51, с. 140]. Вони поєднуються з дієсловами на позначення бажання, наміру, сприяння, перешкоди, небажання [75, с. 95]. Але в дослідженому фактичному матеріалі ми виявили й іншу залежність – від дієслів зі значенням навчання і відправлення, призначення, як-от: – *Хто вам, – каже, – показав так їсти?* (3, с. 91); *От посилають у темницю тому змієві їсти* (3, с. 110).

Фіксуємо багато випадків вживання інфінітивних форм обставин мети, напр.: *Так мені треба їхати з нею воювати* (3, с. 176); – *Зайдіть, – каже, –*

чумаченьки, до мене наїстись і напитися і на моє диво подивитися (3, с. 260). Таке вираження семантики мети компактніше, порівняно з підрядною обставинною частиною мети, а розмовне мовлення тяжіє до економії мовних ресурсів.

Як відомо, експресивними можливостями наділені речення з непрямым порядком слів [75, с. 176]. Про виражальні можливості конструкції із суб'єктивним порядком членів, коли спочатку йде рема, а потім тема, знаходимо інформацію в працях Г. Акімової, П. Дудика, А. Коваль, С. Різника, К. Шульжука. Зазвичай при комунікативному членуванні речення стилістично й експресивно нейтральними вважають висловлення, структура яких відповідає схемі «тема + рема». Експресивно забарвлені речення мають зворотний порядок розташування комунікативних частин: «рема + тема» [47, с. 184]. Лінгвісти відзначають, що така побудова речень показова для усного мовлення [2, с. 97; 43, с. 64].

У структурі простого речення є типові для головних та другорядних членів позиції, якими визначається прямий порядок слів. У живому розмовному мовленні, у фольклорі, зокрема і в мовленні казок, часто трапляються відхилення від звичного порядку слів – інверсія [45, с. 439]. За прямого порядку слів підмет стоїть перед присудком, узгоджене означення – перед означуваним словом, а неузгоджене – після слова, від якого залежить, додаток – після присудка, обставини можуть займати різні місця.

Зміна порядку слів у реченні надає йому стилістичної маркованості, експресивного відтінку, тому що в сильну позицію речення, як правило, виноситься актуалізований у конкретній комунікативній ситуації компонент [51, с. 140]. Іншою причиною інверсії є стилізація під розмовне мовлення, характерна для художнього стилю в його фольклорному різновиді.

У казках досить часто спостерігаємо інверсований порядок слів. Переважають випадки, коли інверсуються головні члени речення: *Біжить царевич степом* (2, с. 150); *Ішов дід лісом, а за ним бігла собачка, та й загубив*

дід рукавичку (1, с. 19); *Послухала вона тієї баби* (1, с. 102); *Їхав чоловік з жінкою полем* (2, с. 289).

Менш показовим для українських народних казок, за нашими спостереженнями, є інверсування другорядних членів речення: *В одного чоловіка був кіт старий, що вже і не здужав мишею ловити* (2, с. 16); – *Забирайте ж, – каже, – діти, сагайдаки срібні, накладайте стрілочки мідяні й пускайте в чужі землі* (2, с. 71); *Вовк і привіз його знов у гай дубовий* (3, с. 270). У цих прикладах фіксуємо постпозицію узгодженого означення щодо означуваного слова, що характерно для фольклорного мовлення загалом.

Інверсуватися також можуть і додатки, переходячи в препозицію щодо головного слова, напр.: *Мишка бігла, хвостиком зачепила й розбила* (1, с. 16); *Пішли вони всі три сорочки прати на річку* (4, с. 256); *Дивиться чоловік – хтось на ниві ячмінь покосив* (2, с. 289); *А баба макові пиріжки пекла* (2, с. 20). Зміщений додаток логічно виділяється в реченні й звертає увагу адресата мовлення на себе. Виділене просодичними засобами й формальним переставлянням слово сприяє ефекту здивування, раптової розв'язки або називає важливий момент, який далі знайде розвиток.

З усіх видів обставин у текстах казок найчастіше вживаються обставини місця та часу, і стоять вони зазвичай на початку речення. В українських народних казках обставини місця мають специфічну особливість вираження: як правило, вони характеризуються невизначеністю, нечіткою окресленістю та абстрактністю, напр.: *Жив, де не жив, та десь-таки на круглому світі жив один чоловік* (3, с. 273); *Під одною липою, що росла на полі, застала його ніч* (2, с. 87); *Десь у якомусь-то царстві, в якомусь государстві був жив собі старий чоловік та жінка* (дс, с. 103). Для казки не суттєво, де конкретно відбувається дія, – важливіше те, що відбулося і яка з цього випливає мораль.

Як і обставини місця, обставини часу також не завжди конкретні, чіткі щодо визначення часових орієнтацій, але вони більш вільні за місцем щодо присудка, пор.: *Колись був у Києві якийсь князь, лицар* (2, с. 140); *Жив колись на світі бідний русин* (2, с. 156); *Жив якось у бідному селі хлопець-сирота* (3,

с. 299). Про вираження часу у фольклорі Т. Беценко зазначає, що такий відносний час «здійснюється з допомогою текстово-образних універсалій», які становлять собою слова із широким значенням та образно-змістові єдності, традиційні казкові формули [8, с. 58–59]. Подібне спостерігаємо й щодо обставин місця.

Отже, в текстах українських народних казок синтаксична експресивність виявляється у формах вираження окремих членів речення та в інверсованому їх порядку. Найбільшим виражальним потенціалом наділені субстантивовані підмети, прості присудки, ускладнені частками волевиявлення *ну, давай*, формами минулого або майбутнього часу та формами наказового способу в поєднанні зі сполучниками *та, та (й)* й препозитивним дієсловом *взяв (взяла, взяли)*. Вони створюють ефект розкнутості та уснорозмовності. Редуплікація присудків створює цікаву ритміку і вказує на повторюваність та тривалість дії в часі. Інверсія є своєрідним засобом для увиразнення викладу і підвищення експресивності тексту. Вона створює відповідну інтонацію, здатну виражати колорити невимушеності, задушевності, інтимності, мелодійності, гри, властиві фольклорним жанрам, та сприяє досягненню комунікативної мети через акцентування важливих у змістовому плані слів.

2.2. Роль односкладних речень у формуванні експресивності мовлення казки

На тлі двоскладних речень стилістичну своєрідність виявляють односкладні речення [21, с. 238; 34, с. 197]. Специфічна структура забезпечує їм важливе місце в системі експресивних засобів синтаксису в мовленні українських народних казок. Серед односкладних речень традиційно розрізняють означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, інфінітивні, безособові й номінативні конструкції [65, с. 321; 75, с. 14].

У досліджуваному матеріалі серед односкладних речень найбільшу продуктивність виявляють означено-особові речення, у яких головний член виражений дієслівною формою першої чи другої особи однини або множини

[75, с. 114]. Для цих речень характерне зміщення уваги з виконавця на дію. Вони спрощують мовлення, стискають мовні конструкції, слугуючи засобом мовної економії, яка є ознакою розмовного стилю й характерна для казок: *Або виграю, або програю!* (3, с. 18); *Заб'ємо буйвола* (3, с. 17); *Ану ж, іди до сіней* (3, с. 171). Означено-особові речення в оповідах від першої особи інтимізують мовлення, розкривають внутрішній світ персонажа.

Як і в українській мові загалом, у текстах казок фіксуємо різні моделі односкладних означено-особових речень. За словами П. Дудика, у розмовно-побутовому стилі односкладні речення з предикатом у формі наказового способу стали нормою [21, с. 69]. Недаремно найбільш продуктивно, за нашими спостереженнями, уживаються конструкції з головним членом у формі другої особи однини наказового способу, при цьому часто адресат, потенційний виконавець називається у звертанні: – *Не плач!* – каже *Обпивайло* (1, с. 178); – *Лізь туди, Вернигоро!* (1, с. 127); – *Пливи, пливи, човнику, далі!* (1, с. 66). В українській традиції віддавна практикувалося звернення до адресата в однині, тому натрапляємо переважно на такі форми.

Звичайно, у багатьох реченнях предикат має також форму множини, як-от: – *Ой, виручіть, братця!* (1, с. 179); – *А ходіть лише, я вам таке диво покажу!* (1, с. 127); – *Добривечір, люди добрі! Пустіть переночувати!* (1, с. 33). Активне вживання односкладних означено-особових спонукальних речень із предикатами у формі наказового способу пов'язане зі специфікою побудови казки як фольклорного жанру, який передає мовлення персонажів через діалоги, а для діалогічного мовлення характерне вживання імперативів. При цьому означено-особові спонукальні конструкції забезпечують у комунікативному плані різні вольові стосунки мовця та адресата [47, с. 189]. Простежуємо різні відтінки спонукування: і пом'якшене, зокрема прохання, благання (– *Ні, покажи, покажи!* (3, с. 257)), і нейтральне у вигляді поради, застереження чи рекомендації (– *Гляди ж, сину, як я кликатиму, то пливи до бережка, а як хто чужий, то пливи далі!* (3, с. 61)), і категоричне, на зразок наказу, команди, вимоги або заборони (– *Стій же тут, діду* (3, с. 201)). В

усному мовленні, з урахуванням змісту висловлення, такі конструкції супроводжуються відповідною інтонацією, що допомагає уявити тональність гри в казці.

Представлені й означено-особові речення з головними членами у формі дійсного способу, але таких конструкцій значно менше, напр.: – *Оце думаю: стоїть на озері монастир* (1, с. 211); – *Не постройи тут монастиря, бо ми тебе задушимо* (1, с. 211); *Поведу, – каже, – вражого сина ледащо в інше царство: де найму, то найму* (1, с. 142); – *Просимо* вашої милості, лисичко-сестричко з Котофеєм Матвійовичем, до нас на обід (2, с. 17); – *А як їстиму?* (2, с. 36). В останньому реченні головний член у формі теперішнього часу дійсного способу вжитий у значенні наказового, що також створює додаткову експресію.

Природно, максимально наближено до уснорозмовного синтаксичного ладу, звучать діалогічні інтонації, створювані односкладними означено-особовими реченнями в репліках, на зразок: – *Поколиши мене, билинко! – Не хочу... – Козо, козо! Іди билинку гризти!* (1, с. 47–48).

Показові для мовлення казок також безособові речення – конструкції, де головний член називає дію чи стан, що не залежать від діяча [75, с. 120]. Серед них, на думку А. Коваль, є такі, що зі стилістичного погляду вже «стандартизувались і закріпились за певними сферами вживання, перейшовши до категорії емоційно-нейтральних засобів мови», але багато безособових речень «містять яскраво виявлену експресію і можливі лише у тих текстах, де ця експресія підкріплена обставинами мовлення і змістом» [34, с. 199]. Порівняно з особовими конструкціями, безособові позначені значно вищим ступенем експресії [Там само].

Оскільки в мовній системі цей вид односкладних речень представлений найбільшою кількістю форм вираження предиката, то цю закономірність ми простежуємо і в мовленні казки. Найчастіше трапляються конструкції, де головний член виражений модальним предикативним словом *треба, потрібно, можна, необхідно*, як правило, в поєднанні з інфінітивом, як-от:

– Ну, коли вже тобі так **треба**, то от тобі клубочок (2, с. 76); Йому там **треба було взяти** вуликів і деяких харчів (3, с. 24); Із цього острова **не можна втекти** (3, с. 78); Але й легіневі **треба оженитися** (3, с. 47); – Хлопці, сю ніч **не можна спать** (3, с. 291).

Інший продуктивний спосіб вираження головного члена – безособово-предикативне слово іменникового походження, на зразок *сором, жаль, страх, гріх, шкода, охота, лихо, час, пора* тощо. Вони можуть мати при собі залежний інфінітив: **Жаль** йому дочки (3, с. 23); – **А тобі час женитися!** (3, с. 48); – **Час**, – каже, – нашу ріпку **рвати** (3, с. 59); – Ну, **пора летіти** у вирій (1, с. 62); – **Ох мені лишечко**, – каже заєць (2, с. 17).

Зафіксовані в текстах казок безособові речення з головним членом – безособовим дієсловом на *-но, -то* підкреслюють у комунікативному плані результативність, наявність якихось наслідків, dokonаної дії на момент повідомлення інформації, як-от: – **Ось**, – каже, – давно вже все **зроблено!** (1, с. 166); **Вертаються, аж дивляться, що в них так прибрано, хліба напечено, борщик зварений** (2, с. 67).

Виразно розмовними прийнято вважати такі безособові речення, у яких головний член виражений безособовим дієсловом і називає стани та дії, які відбуваються самі по собі, стихійно. У мовленні українських казок натрапляємо на подібні моделі речень, за допомогою яких характеризуються внутрішні, психоемоційні стани персонажів або сприйняття навколишньої дійсності, напр.: – **Нехай тобі полегшає** – завіз у ліс... (3, с. 313); – **Та то**, – каже дід, – **мабуть, так учувається** (2, с. 66).

Фактичний матеріал багатий на безособові речення з головним членом, вираженим заперечним предикативним словом **нема (немає)**: **Нема** кому водиці принести (3, с. 76); – У мене, дочко, зубів **нема** (3, с. 313); **Звірів нема** (3, с. 143); – **Дай же й мені!** – **Нема**, – каже, – **останній!**.. (2, с. 21). Різновидом цієї групи є речення із заперечним дієсловом наявності у формі минулого часу, а також додатками, поєднаними повторюваним єднальним сполучником *ні... ні...: Не було у них ні хліба, ні до хліба* (3, с. 87); *Через те нема у тобі ні риби,*

ні рака (3, с. 55). Спостерігаємо, що в безособових реченнях наголошується на результаті дії, на незалежності певного стану, у якому перебуває людина, від її волі, на об'єктивності природних процесів. Подібні конструкції продуктивні в мовленні казок, адже вони створюють колорит розмовності, невимушеності, співчутливості, слугують засобом вираження почуттів та емоцій персонажів.

Іноді в казці виникає необхідність зосередитися на факті, події, і діяч залишається неназваний, оскільки з погляду мовця це несуттєво, важлива виконувана ним дія. Тоді актуалізуються неозначено-особові структури, як-от: *Побігла лисичка до царя. Там її не пускають, виганяють* (2, с. 56); *Її гонять, а вона у дворець преться* (2, с. 56); *Стали бгати шишки* (1, с. 96); *Другого дня закликали до себе вівчаря* (3, с. 305). Дійсно, такі речення динамізують мовлення, оскільки акцент переноситься на дієслова. Подібні односкладні речення використовуються в мовленні казок доволі часто, особливо в мовленні оповідача. Оповідач навмисне усуває з речення діяча, який або відомий із контексту, або не важливий для конкретної описуваної ситуації, і цим створює «неозначеність, суб'єктну неокресленість вислову» [21, с. 72].

Односкладні інфінітивні речення, що представлені синтаксично незалежними неозначеними формами дієслова у ролі головного члена, вживаються у досліджуваному фольклорному мовленні переважно в діалогах, для вираження міркувань, роздумів персонажів у складних ситуаціях. Відстороненість від конкретного виконавця, на думку К. Шульжука, допомагає виразити нерішучість, вагання, невпевненість у доцільності рішень, дій [75, с. 245], напр.: – *Що нам з тобою, сину, робить?* (1, с. 142); – *А що тобі дати?* (2, с. 116); – *Нащо вовка бити?* (1, с. 48); – *Як же мені не плакати, коли змія загадала таке...* (2, с. 117); – *Так, може, хату тобі подарувать?* (2, с. 159). Іноді в казках натрапляємо на інфінітивну конструкцію *Що робити?*, яка вживається як типова розмовна формула, що використовується для вираження розпачу, експресивної передачі відчаю, безвихідності, безнадії, стану сильного душевного болю тощо, як-от: – *Що робить? Поведу, – каже, – вражого сина ледащо в інше царство: де найму, то найму* (1, с. 142).

Інфінітивні речення також сприяють втіленню спонукальної модальності, виражаючи заклик щось зробити, напр.: – *Застрелити його!* (3, с. 50).

Зрідка натрапляємо на односкладні узагальнено-особові речення, у яких станти та дії стосуються будь-якої особи, є часто повторюваними, мають високий ступінь узагальнення [65, с. 322; 75, с. 118], напр.: *Та що поробиш – владика страху нагнав* (1, с. 210). Конструкція *що поробиш* також функціонує як мовна формула і вживається мовцями для створення оцінності й образності, як ознака міркування й невідворотності якогось наслідку.

За нашими спостереженнями, мовлення української народної казки тяжіє до мінімалізації використання лексичних і синтаксичних ресурсів, тобто до мовної економії. У зв'язку з цим часто інформація та емоціно-експресивний плани передаються ланцюгами односкладних та неповних двоскладних речень. Такий спосіб викладу інформації сприяє швидкому просуванню сюжету без звертання уваги на деталі, пор.: *Під'їжджає. Спустився. Став чоловіком-паном. Входить до сестри. Здоровається. Узяла, схопилася, плаче, літ п'ятнадцять не видала у вічі* (4, с. 204); *Підходять до воріт, одчиняє ворота сестра. Одчинила, ввійшли, зачинила. Повели коня на конюшню... Брата бере за руку – пішли у кімнати. Входять, а там одинадцять дівчат за столом сидить. Шують. Вітаються* (3, с. 152). Каркас оповіді створює мінімальний набір вербальних засобів, спрямований на те, щоб повідомити основне.

Односкладних номінативних речень, на зразок: *Глуная ніч* (3, с. 130) – у фактичному матеріалі ми майже не виявили, тому що вони, попри компактність форми, не показові для жанру казки, про що зауважує і А. Коваль: «Сфера їх поширення порівняно вузька – переважно різноманітні художні тексти» [34, с. 200].

Тож різні види односкладних речень виявляють різну продуктивність у текстах українських народних казок. Означено-особові та безособові конструкції активно вживаються й представлені кількома способами

вираження головного члена. Неозначено-особові, узагальнено-особові, інфінітивні, називні речення фіксуємо набагато рідше. Односкладні речення в комунікативному плані зазвичай експресивніші, ніж двоскладні, формують вільну, невимушену атмосферу спілкування, характерну для діалогічного мовлення між персонажами, створюють ефект розмовності, допомагають передати міркування з емоційно-експресивного погляду.

2.3. Виразальна роль неповних речень у мовленні казки

На думку П. Дудика, для розмовного мовлення показове явище компресії, синтаксичної конденсації, чи синтаксичної редукції [21, с. 131]. Тож цілком природно, що одним із показових засобів розмовного синтаксису є неповні речення, які задовольняють «одвічну тенденцію до економії «праці», зусиль у мовленні» [Там само].

Теоретичним і стилістичним аспектам функціонування цих конструкцій присвячено багато наукових праць. Це роботи С. Богдан, І. Вихованця, Д. Данильчук, П. Дудика, А. Загнітка, Л. Кадомцевої, М. Каранської, В. Коломийцевої, Б. Кулика, М. Мірченка, О. Пономарева, В. Чабаненка, К. Шульжука та ін. Неповні речення прийнято розуміти як структурний різновид речень, у яких одна з ланок їхньої синтаксичної будови (один чи кілька членів речення, частина одного з членів речення) не виражена словесно, проте фіксується свідомістю, є повністю або достатньо зрозумілою [22, с. 180]. В. Коломийцева звертає увагу на спрограмованість і зрозумілість формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної структури неповного речення, попри пропуск певної синтаксичної позиції [47, с. 240–241].

Мовознавці одностайні в тому, що вживання неповних речень зумовлене дією глобального закону економії мовних засобів [Там само, с. 241]. Важливими є також комунікативні настанови мовця, передусім – прагненням до лаконічного викладу інформації. Уважаємо раціональною і думку Н. Пасік про те, що цілеспрямований пропуск членів речення, особливо присудків, ще й динамізує оповідь, а також сприяє вираженню емоційних, психічних,

фізичних станів персонажа або оповідача [51, с. 142–143]. Вплив усіх перерахованих функційно-стилістичних чинників простежуємо під час аналізу фактичного матеріалу.

Дослідження показало, що вжиті в казках неповні речення структурно й стилістично розгалужені, представлені трьома видами – контекстуальними, ситуативними та еліптичними. Продуктивна їх актуалізація і майстерне поєднання з повними структурами забезпечує природність у вираженні думки й почуттів оповідача або персонажів.

Високою частотністю вживання в досліджених нами текстах відзначаються контекстуальні неповні речення. Це такі структури, у яких пропущений член (члени) визначається з контексту, переважно з попереднього речення [75, с. 134]. Найчастіше це моделі з неназваним підметом або присудком. У таких реченнях пропущене слово може бути відновлене завдяки контекстові. Власне, і причиною його пропуску є те, що в попередньому контексті це слово вже вживалося, і немає потреби його ще раз повторювати, напр.: *А лисичка бігла повз хатку та так нюхає носом¹; коли чує² – пиріжки пахнуть³. Підкралась до вікна тихенько, вхопила пиріжок моторненько та й подалась* (3, с. 4). У виділеній предикативній частині першого складного речення та в другому реченні відсутні підмети *лисичка*, що зрозуміло з контексту. Або в іншому прикладі: *Вовк зразу до боку, хотів смоли віддерти. Драв-драв та зубами й зав'яз¹, що ніяк уже й не віддере²: що хоче назад³, то ніяк⁴* (3, с. 6) – у трьох перших предикативних частинах складного речення підмет також відсутній, проте з попереднього тексту стає зрозуміло, що мова йде про вовка. Зауважимо, що контекстуальна неповнота зовсім не заважає розумінню інформації, а, за В. Коломийцевою, є «більш промовистою, ніж повний варіант тексту» [47, с. 241].

Структурне оформлення неповних речень у монологічній оповіді казки постає важливим стилістичним засобом, адже сприяє уникненню одноманітності й громіздкості фрази, формує стилістичний колорит

невимушеності, наповнює характерними для живомовного стилю інтонаційними нюансами, прискорює темп оповіді [21, с. 156].

Подібних прикладів контекстуального пропуску підметів двоскладних речень (співвідносних із ними предикативних частин) у казках дуже багато. Складається враження, що ампліфіковані групи присудків спеціально виокремлюються у формально самостійні речення. Такий прийом динамізує розповідь, адже на перший план виходить послідовність дій чи станів персонажів, пор.: *Пролизала змія останні двері, встромила голову, а тут Іван щипцями розжареними і здавив її за губу. Накинув на неї плуга, вибіг надвір і давай змією орать землю – такі скиби, як хата завбільшки, відвертає* (3, с. 15); *Старший син почав готуватися. Вибрав собі найліпшого коня, озброївся, взяв із собою їсти і грошей і того ж дня рушив у дорогу. Іде день, ніч...* (3, с. 14).

За нашими спостереженнями, у текстах казок функціонують речення з неназваними підметами – номінаціями як істот, так і неістот у формі 3-ї особи однини при предикатах теперішнього часу або ж у формі однини при присудках минулого часу, як-от: *Узув чоботи та й пішов поверх води. Ішов, ішов, аж дві доби, перейшов через море. Іде далі суходолом* (3, с. 14) – пропущено підмет – назву істоти (*козак Мамарига*); *Служниця вийшла, питає: – Чи добрі ягоди та чи дорогі? – Дорогі та добрі. – Почому?* (3, с. 14) – пропущено підмет – назву неістоти (*ягоди*) при однорідних частинах складеного іменного присудка у формі теперішнього часу. Ознакою таких речень є те, що вони поширюються членами групи присудка (груп присудків) і повідомляють про суб'єкт, який за названих у реченні обставин діє на об'єкт. Непоширеними подібні структури є тоді, коли «предмет розмови характеризується лише з боку його діяння, стану, якості чи кількості, коли він не впливає на інший предмет, не взаємодіє з ним» [21, с. 157].

Уважаємо, що оформлення повних і неповних речень в одне поширене, ускладнене однорідними присудками речення, змінило б не тільки формально-синтаксичну структуру, а й ритмомелодичку конструкції. Це пояснюється тим,

що формальна самостійність неповних конструкцій, інтонація, яка супроводжує розділові знаки в кінці речень, повторюючись, своєрідно членують потік мовлення, підсилюють ці фрагменти інформаційно, логічно й емоційно. При цьому змістові акценти переносяться з назви суб'єкта дії на назву самої дії чи стану. Пропуск підмета двоскладного речення за можливості його контекстуального поновлення забезпечує ефект розгорнутого, деталізованого сюжетного повідомлення про той самий підмет (суб'єкт дії) [Там само, с. 158].

Іншою моделлю контекстуально неповних речень є двоскладні структури з пропущеним присудком. Таких речень значно менше в аналізованому фактичному матеріалі. Зазвичай вони складаються із самого підмета, напр.: *Поприбігали мишенята та й кажуть: – Коли б це його обмолотити... – А хто молотитиме? – питається півник. – **Не я!** – одказує одне мишеня. – **Не я!** – каже й друге мишеня (3, с. 4); – *А тісто хто місив? Під витопив? Пиріжків напик? – **Ти,** – вже й зовсім нищечком кажуть мишенята (3, с. 4).* Речення з пропущеним присудком містять чітку вказівку на виконавця дії чи носія стану а також інформацію про лексично не виражену дію чи стан (у продемонстрованих прикладах це дієслова *молотитиму, місив, витопив, напик*), конкретно вказати на які допомагає попередній контекст.*

Пропуск дієслова із семантикою руху (*прийшов*) при залежних від нього обставинах мети й додатку фіксуємо в такому фрагменті: – *А що, Кириле? Прийшов битися чи миритися? – Де вже миритися? Битися з тобою, з іродом проклятим!* (3, с. 11). Невербалізовані присудки в останніх двох реченнях діалогу легко поновити з базового речення, попри те що неповні структури відмежовані фразовою паузою.

У великій кількості контекстуально неповних речень не вербалізовано додаток, однак попередній контекст орієнтує мовця, і він легко розуміє, про що йдеться, як-от: *Зрубали столітнього дуба, зробили палицю, привезли на чотирьох парах волів. **Він підкинув угору**¹ – сам ліг на три доби спат²* (3, с. 11) – фіксуємо пропуск додатка *палицю*; – *Як дасте триста рублів, то*

беріть собі сокола, тільки без шапочки. – Ми йому парчеву зробимо! (3, с. 26) – опущено додаток *шапочку*; – *Може, з вас хто знає або чув: де такий кінь, що жар їсть, полум'я п'є, а як біжить, то на дванадцять верст земля гуде і листя на дубах осипається?* <...> *Цар розіслав по всій землі бумагу: – Може, хто чув¹ або сам дістане², то нехай до мене приходить³* (3, с. 11) – перехідні дієслова-присудки потребують додатків, але вони пропущені з метою мовної економії та підсилення ключових станів і граматичної зв'язності тексту.

Як для уснорозмовного мовлення в цілому, так і для мовлення української народної казки зокрема показові неповні конструкції з пропущеними обома головними членами речення, напр.: – *Куди ж ти йдеш?* – *пита Ох. – Світ за очі!* – *каже чоловік* (3, с. 25) – не вербалізовано граматичну основу *я іду*; – *Це твій хорт?* – *Мій!* (3, с. 26) – після реконструкції речення набуде вигляду *Це є мій хорт*.

Розмовний синтаксичний лад формує і продуктивне функціонування неповних речень із контекстуальним пропуском кількох членів речення. Зафіксовано конструкції з пропущеними частиною складеного дієслівного присудка, додатком і залежним від нього означенням: – *Можеш дістать такого коня?* – *Можу!* (3, с. 11) – читач (слухач) поновлює у свідомості інформаційний блок *дістати такого коня*; із пропущеною граматичною основою та додатком: – *Як, ти мене кохаєш?* – *Дужче, ніж свого тата і сестер* (3, с. 27) – не вербалізовано *я тебе кохаю*; із пропущеними головними й другорядними членами в різних варіаціях, як-от: – *Та кажу, що я би скоріше корову навчив танцювати, ніж вашого онука на сопілці грати. – А бичка міг би навчити?* – *Міг би й бичка* (3, с. 29) – простежуємо контекстуальну неповноту компонентів *ти на сопілці грати* та *я навчити на сопілці грати* у двох останніх репліках відповідно.

Розмовно маркованими є і рідше вживані контекстуально неповні односкладні (переважно означено-особові або неозначено-особові) речення, як, скажімо, у такому фрагменті: – *Ну, тепер зробіть мені палицю і привезіть з лісу на двох парах волів. Привезли* (3, с. 11), де в останньому реченні

лексично не представлено ряду членів: *палицю з лісу на двох парах волів*. Головний член потребує доповнення, конкретизації, адже це перехідне дієслово. Більше того, без прямого додатка й двох обставин, які домислюються з контексту та передбачені валентністю дієслова, речення виявилось б комунікативно неповноцінним.

Лаконічному зв'язному викладу з розмовним колоритом сприяють і неповні ситуативні речення, у яких пропущений головний або другорядний член не вживається з огляду на ситуацію спілкування, із якої він цілком зрозумілий [75, с. 135]. На думку К. Шульжука, найбільш продуктивно ситуативно неповні речення використовуються в діалогічному мовленні, адже там часто, особливо в репліках-відповідях, з метою економії виражальних ресурсів мовці пропускають головні та другорядні члени. Тож відповідь складається з комунікативно важливої, цінної для ситуації мовлення інформації і становить собою рему [Там само].

Під час аналізу фактичного матеріалу ми виявили, що для діалогічної форми оповіді в казках показова як надмірність, що виявляється в повторах, так і компресія, одним із показників якої є неповнота, опускання членів, яке компенсується зовнішніми умовами спілкування, напр.: – *Куди йдеш, Романку? – У світ. – Чого? – Шукати служби* (3, с. 17); – *Покладу я, лисичко-сестричко, і другу лапку. – Е, вовчику-братику, ти мені санки поламаєш! – Ні, не поламаю! – Ну, клади!* (3, с. 4).

В. Коломийцева слушно зауважує, що ситуативно неповні речення не зрозумілі в суто мовному плані, вони завдячують своїм існуванням арсеналові екстралінгвальних чинників, зокрема погляду, виразу обличчя, жестові, ситуації, яка склалася на момент мовлення. Подібні ситуації в спілкуванні уможлиблюють скорочення вербальних ресурсів і зумовлюють так званий розмовний еліптичний стиль [47, с. 242].

Ситуативно неповні речення в текстах досліджених нами казок значно поступаються контекстуально й еліптично неповним у кількісному плані. Однак природне поєднання різних видів неповноти в межах діалогу, що сприяє

досягненню ефекту інсценування, унаочнення оповіді, відтворенню тільки найважливішого, динамізує сюжет, напр.: *Дикий кабан каже: – А я піду по буряки і картоплю. Ведмідь: – А я меду принесу на закуску. Заєць: – А я капусти* (3, с. 5).

Еліптичними прийнято вважати речення, у яких неназваний (пропущений) член зумовлений структурою і семантикою самого речення, при цьому не потрібен контекст або розуміння обставин спілкування [75, с. 135]. Зазвичай в українській мові еліптичні речення пов'язані з пропуском присудка або головного члена односкладного речення, який встановлюється лише приблизно, у межах тематичної групи, до якої належить пропущений член, і залежить від семантики й форми синтаксично залежних слів [22, с. 182–184; 75, с. 136–137]. Такі конструкції П. Дудик називає типово розмовними [21, с. 168, 173], тож їхнє вживання в казках із живомовним синтаксичним ладом цілком умотивоване.

У синтаксисі традиційно розрізняють кілька видів неповних еліптичних речень [22, с. 181; 47, с. 244–247; 75, с. 135], майже всі вони представлені в текстах українських народних казок. Зокрема, виявлено такі моделі:

1) конструкції з еліпсисом присудка (головного члена односкладного речення), що має семантику руху, переміщення в просторі, напр.: *Корова – в ліс пастися¹, а Микола йде за багачем²* (3, с. 29); *Гукає: – По ягоди!* (3, с. 14). У цих реченнях можна поновити пропущені дієслова в дійсному та наказовому способах (*пішла, ідть*);

2) конструкції з еліпсисом присудка (головного члена односкладного речення) зі значенням запитання, привітання, подяки або ж імперативною семантикою прохання, наказу, побажання тощо, напр.: *– Доброго здоров'я, діду!* (3, с. 17) – пропущено дієслово *бажаю/зичу*; *... вороги посунули із усіх боків: і піхота, і кіннота – всяке тобі військо. – На коней, сине¹, бо біда!²* (3, с. 15) – у структурі можна поновити дієслово *сідаймо*. Подібні неповні речення емоційно навантажені, короткі, мають спонукальний характер, часто ускладнені звертаннями, що називають об'єкт звернення;

3) конструкції з еліпсисом присудка (головного члена односкладного речення), що має лексичне значення буттєвості. Зазвичай опущене дієслово *бути*, рідше – синонімічні до нього дієслова *знаходиться*, *розміщатися* тощо, напр.: – *Не може бути*¹; *мабуть, моя палиця десь у гостях*² (3, с. 11); – *Ну, а скажи*¹, *скільки зірок на небі?*² (3, с. 29). Фіксуємо випадки ампліфікації речень (предикативних частин) з еліпсисом присудків із буттєвою семантикою, як-от: – *І що то, чоловіче, за день такий! Зроду-віку такого нічого не бачила*¹: *риба в лісі*², *заєць у верші*³, *бублики на груші!*⁴ (3, с. 29). Такий прийом синтаксичної організації дає змогу описати комплекс явищ, акцентувавши увагу на важливих з погляду комунікації предметах та обставинах їх існування;

4) конструкції з еліпсисом присудка (головного члена односкладного речення), що має семантику мовлення, напр.: *От один з тих посланців: «Кахи!»* (3, с. 11); *А Хвеська:– Та ну-бо, Петрику, голубчику, ріднесенький, скажи!* (3, с. 29); *Кожум'яка жахнувся, а дванадцять кож тільки трісь, трісь! Обернувся до них [найстарших людей. – Д. С.], а вони йому в пояс: – Отак і так: прислав до тебе князь із просьбою...* (3, с. 11). Як бачимо, у мовленні казки подібні еліптичні речення показові для слів автора, що супроводжують пряму мову чи репліки діалогів. Синтаксисти слушно, на наш погляд, підкреслюють помітний виражальний ефект від вживання еліптичних речень із пропуском дієслів мовлення за наявності самого лише підмета, адже за такого викладу інформації «інтонації персонажів органічніше вплітаються в авторську мову», виклад стає більш рельєфним, ніж за наявності дієслів мовлення [21, с. 184–185];

5) питальні конструкції з еліпсисом присудка (головного члена односкладного речення). Ці речення К. Шульжук виносить в окремий різновид еліптичних структур [75, с. 137], тому що на місце відсутнього предиката можна підставити дієслова різних лексико-семантичних груп. У зафіксованому фактичному матеріалі названий різновид представлений дуже продуктивно. До формального складу таких конструкцій входять обставини

де, куди й підмети із залежними від них означеннями, напр.: – *А торбинки, волосянка та дротянка, де?* (3, с. 14); – *Де ж ті чоботи?* (3, с. 14); – *Куди, куди, Володику?* – питає його баба (3, с. 14).

Простежуємо еліпсис головних членів чи їх частин в односкладних безособових реченнях, напр.: *Жінка Миколи зашепотіла: – Коли б нам таку корову! Було б дітям молоко!* (3, с. 29) – пропущено предикат *мати*; – *Чи не послати нам іще молодших?* (3, с. 11) – пропущено частину головного члена *треба/варто*. Конструкції цього виду дають змогу підкреслити усвідомлену мовцем потребу здійснити дію, що названа інфінітивом чи впливає із семантико-граматичної структури речення.

Отже, мовлення українських народних казок динамічне, експресивне, позначене колоритом розмовності. Важливу роль у формуванні такої стильової домінанти відіграє актуалізація різних моделей неповних речень. Тексти досліджених казок містять велику кількість неповних двоскладних та односкладних речень або співвідносних із ними предикативних частин складних речень. Найбільш продуктивно, за нашими спостереженнями, ужиті контекстуально неповні та еліптичні речення, дещо поступаються їм за частотністю функціонування ситуативно неповні. Усі різновиди представлені як у монологічному, так і в діалогічному мовленні, але домінують у діалогах і прямій мові. Уживанням неповних структур мовець досягає гармонійного синтаксичного ладу – лаконічного, емоційного, експресивного, динамічного, з акцентами на комунікативно важливій інформації.

2.4. Слова-речення в українських казках

Синтаксична будова художнього мовлення казки втілюється в реченнях різної структури, серед яких яскравим експресивним потенціалом наділені нечленовані конструкції, або еквіваленти речення. І. Слинько, Н. Гуйванюк та М. Кобилянська вживають щодо цих конструкцій термін комунікати [57, с. 285]. Їхня особливість виявляється в тому, що в них немає членів речення або ж вони становлять собою незакінчену частину речення. А. Загнітко,

П. Дудик, К. Шульжук називають їх заміниками, чи еквівалентами, речень [27, с. 80; 22, с. 316; 21, с. 212; 75, с. 138]. Еквіваленти речень відрізняються граматичною будовою, змістовим наповненням і стилістичним застосуванням, тому традиційно їх поділяють на слова-речення, звертання-речення та незакінчені речення, дві перші з яких добре представлена в досліджуваному нами фактичному матеріалі. Зупинимось на аналізі слів-речень.

Слова-речення – це синтаксично нечленовані одиниці, виражені частками, вигуками або модальними словами [75, с. 138]. Їх розглядають як «форми синтаксично нечленованого вираження об'єктивно-модальних категорій ствердження, заперечення, запитання, спонукання, а також емоційної оцінки» [21, с. 214]. Оскільки ці значення пов'язані з емоційно-оцінною сферою, то слова-речення можна вважати експресивним синтаксичним засобом.

У логічному й модальному планах основу слів-речень становить реакція одного мовця на висловлення іншого: ствердження або ж заперечення думки з попередньої репліки, запитання щодо попередньої інформації, емоційна оцінка щодо якихось об'єктів, явищ, подій, інше модально-сміслові наповнення. Слова-речення, актуалізовані в контексті сюжету народної казки, експресивні і за формою, і за емоційно-оцінною тональністю, і за інтонуванням. Як і в живому розмовному мовленні, вони функціонують переважно в діалогах і полілогах у комплексі з членованими дво- та односкладними реченнями.

Так, стверджувальні слова-речення можуть прямо давати позитивну відповідь на поставлене запитання, напр.: – *Це й ти тут, сестро?* – питає Правда. – *Еге!* (2, с. 246); – *Давайте, каже, по п'ятдесят карбованців.* – *Добре,* – кажуть (3, с. 93); – *Ну, добре. Дзвіночок, то дзвіночок* (3, с. 50); – *Так! Так!* (3, с. 16); – *Так воно, бач, і правда!* (3, с. 31). Для змістового й інтонаційного підсилення основа заперечного слова може подвоюватись: – *Ти ж тут нікого не пускай...* – *Добре, добре,* – каже півник (1, с. 26). Найбільш поширені у фактичному матеріалі стверджувальні частки *так, еге, добре.*

Можливі випадки ствердження через заперечення, як-от: – *Ой, – каже вовк, – чому б ні?* (3, с. 14).); – *Чом ні, – каже, – можна* (3, с. 95).

Зафіксовано специфічну розмовну стверджувальну нечленовану конструкцію, виражену нерозкладним сполученням неповнозначних слів: *Отож-то й воно! Радити не штука, а самому діяти супроти лиха – то інша річ!* (3, с. 50). Підсумкова стверджувальна конструкція служить для вияву емоційно-вольової сфери, коли мовець, обміркувавши підводить до висновку, проявляє своє оцінне бачення.

Не менш показові для мовлення казки заперечні слова-речення, у яких заперечні частки прямо або опосередковано виражають незгоду з попередньою думкою. У казках вживаються емоційно нейтральні частки, без виразного модально-експресивного відтінку, лише зрідка можуть супроводжуватися вигуками, напр.: – *А вовчу службу знаєш? – Ні, – каже* (3, с. 83); – *Що, впізнав ти нас? – Ні* (3, с. 90).

Статусу питальних слів-речень набувають одиниці, які містять пряме або непряме запитання й виражають емоційні відтінки вагання, сумніву, подиву тощо, напр.: – *А що? Чи гаразд ходє він у парі?* (2, с. 258); *Приходить додому, а жінка питає: – А що?* (1, с. 214); – *А знаєш, жінко: у брата син народився. – Невже? – Далебі* (1, с. 214). В останньому прикладі в діалог уключено питальну та стверджувальну нечленовані конструкції.

Серед зафіксованих у казках спонукальних слів-речень переважають конструкції для вираження прохання, наказу, заклику: *А рак... гукнув: – Но!* (3, с. 17); *Іди до своєї діри! Марш!* (3, с. 43).

Безпосередньо пов'язані з експресивною сферою емоційно-оцінні слова-речення, які репрезентують широку гаму реакцій мовця на події. У лінгвістичній літературі традиційно виділяють вигукові й іменникові емоційно-оцінні слова-речення [75, с. 142].

Вигукові синтаксичні одиниці експресивні вже за своєю морфологічною природою та виражають емоції, психічні стани, волевиявлення, напр.: – *А!... Догадався, утік!* (3, с. 69); – *О-о-о! Зле зробив, що мене пустив!* (3, с. 91); – *Е*

вже! Коли кінь та чміль не винесли, то де вже б ти виніс? (1, с. 107); – **Е-е-е!**.. Де ти тепер найшов правду? (2, с. 247); – **Ото!** Хіба у лісі немає дров? (2, с. 137). Деякі емоційно-оцінні вигуківі слова-речення представлені інтер'єктивними фразеологізмами, напр.: – **Цур їм**, – каже, – **пек!** (3, с. 93); – **Ох! Ох! Ох! Цур тобі!** (3, с. 31); – **Слава Богу**, – каже, – що вхопив за корінь, а не за ногу! (3, с. 15).

Іменникові емоційно-оцінні нечленовані конструкції, на відміну від номінативних речень, виражають ставлення мовця до повідомлюваного й супроводжуються виразною оклично-оцінною інтонацією, що передає емоційний стан, напр.: – **Ой, лихо!** Се він нашу Оленку спік! (3, с. 68); – **Ми цю дівчину візьмемо у вас. – Оце лихо!** (1, с. 186); – **Ой, братику, біда!** (3, с. 357).

Багато нечленованих конструкцій має структуру формули мовного етикету – усталеної загальноприйнятої формули подяки, привітання, побажання, прощання, вибачення, прохання. Ці одиниці мають національно-культурне маркування, відбивають традиції спілкування в українській культурі й виражають ставлення мовця до адресата звернення, напр.: – **Милості прошу, кумасю!** (3, с. 54); – **Здорові були, свині!** (3, с. 57); – **Здрастуйте, панове!** (3, с. 91); – **Прощай** (3, с. 83).

Як зрозуміло з наведених прикладів, зміст усіх слів-речень як нечленованих конструкцій поєднує модальне значення, яке має лексичний вияв і домінує, та логічне значення, словесно не виражене, імпліцитне, пов'язане з попередньою реплікою, яке «конкретизує загальне значення модальності, доповнює його, надаючи йому властивостей судження, хоча й недиференційованого» [21, с. 216]. Слова-речення експресивні, своєю чуттєвою силою здатні змінювати інтонацію мовлення і сприймати його як живу динамічну систему.

Отже, представлені в художньому мовленні українських народних казок слова-речення створюють експресивний ефект, адже виражають широку гаму значень, оцінок, емоцій, формують окличну, питальну, спонукальну модальність, роблять мовлення казки живим, яскравим, цікавим.

Висновки до другого розділу

Проаналізований у другому розділі фактичний матеріал дає змогу зробити висновок про те, що синтаксична експресивність у художньому мовленні українських народних казок знаходить втілення в різних засобах простого неускладненого речення, зокрема у морфологічних і стилістичних формах вираження головних і другорядних членів речення, у нетиповому порядку їх розміщення в конструкції, в багатьох моделях односкладних та неповних речень, а також в еквівалентах речення – словах-реченнях.

Емоційно-оцінними конотаціями наділені в текстах казок підмети, виражені субстантивованими частинами мови, прості ускладнені присудки з частками волевиявлення *ну, давай*; присудки у формі минулого та майбутнього часів дійсного способу й у формі наказового способу, до структури яких входять препозитивне дієслово *взяв (взяла, взяли)* і сполучники *та, та (й)*. Виразальними можливостями наділені редуplikовані присудки та предикати, виражені вербалізованими вигуками й звуконаслідувальними словами. Розмовний лад вносять означення й обставини в інфінітивній формі.

Порушення звичного порядку слів також постає засобом для увиразнення мови оповідача й підвищення експресивності тексту. Інверсія зумовлена потребою мовця висловити думку саме в такому вигляді, як вона представлена в тексті казки. Логічне розставлення акцентів за допомогою порядку слів допомагає реалізувати комунікативну мету, висловити необхідні оцінки.

У дослідженому мовному масиві двоскладні прості речення домінують над односкладними. Серед односкладних конструкцій як засобів експресивного синтаксису у текстах українських казок найбільш продуктивно вжиті означено-особові та безособові конструкції. Вони демонструють різні способи вираження головного члена. Рідше фіксуємо неозначено-особові, узагальнено-особові, інфінітивні речення. Називних речень майже немає. Односкладні речення зазвичай наділені вищим ступенем експресивності, ніж

двоскладні, відповідають принципу мовної економії, створюють невимушену атмосферу спілкування, характерну для розмовного діалогічного мовлення між персонажами.

Мовній економії та увиразненню мовлення сприяє також уживання дуже великої кількості неповних двоскладних та односкладних речень (це можуть бути співвідносні з ними предикативні частини складних речень). За нашими спостереженнями, найчастіше вживаються контекстуально неповні й еліптичні речення, дещо рідше – ситуативно неповні. Неповні речення домінують у діалогах, полілогах і прямій мові. Використання неповних конструкцій також спрямоване на створення природного синтаксичного ладу, для якого характерні лаконічність, динамічність, експресивність, виділення комунікативно важливої інформації.

Синтаксично нечленовані конструкції в мовленні досліджених казок представлені різними моделями слів-речень – стверджувальних, заперечних, спонукальних, питальних, емоційно-оцінних, структур мовного етикету. Усі ці речення відхиляються від стилістично нейтральних синтаксичних конструкцій, наділені емоційно-оцінним потенціалом, тому є експресивними.

Завдяки усім названим засобам у тексті формується відповідна інтонація, яка повторює уснорозмовну манеру мовлення з відтінками спонтанності, інтимності, розкутості, задушевності, мелодійності. Показова для казки гра, театралізація, яскраві образи втілюються за допомогою мовного оформлення тексту. Тому важливо, щоб усі засоби, включаючи синтаксичні, були спрямованими на створення експресії – емоційності, оцінності, інтенсифікації дій, ознак, вражень.

РОЗДІЛ 3

ВИРАЖАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ

ЗАСОБІВ ПРОСТОГО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ

В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ КАЗКАХ

3.1. Специфіка вживання речень з однорідними членами

Під час спостереження за художнім мовленням українських народних казок ми звернули увагу на специфіку побудови рядів однорідних членів речення. У цілому такі ряди мають традиційну структуру, зорієнтовану на сучасну літературну норму. Однак перевага одних моделей над іншими, ампліфікація однорідних членів, характер сполучних засобів, пов'язані з цим інтонаційно-ритмічні модуляції дають підстави для висновку про експресивну роль деяких конструкцій однорідних членів. На думку Т. Коваль, однорідні члени речення є тим експресивним засобом, що «дає можливість перетворити внутрішнє, суб'єктивне у зовнішнє, об'єктивне, доступне для сприйняття» [35, с. 474].

Однорідні члени речення, перебуваючи в однакових семантичних і граматичних відношеннях із словом, від якого вони залежать, характеризуються однофункційністю та ідентичністю синтаксичної позиції [47, с. 265; 75, с. 153]. Як відомо, однорідними можуть бути всі члени речення. Кількість членів одного ряду може сягати від двох до великої кількості, що регулюється конкретними комунікативними потребами.

В історії української граматики відома думка про згортання кількох речень в одне й оформлення його як конструкції, ускладненої однорідними членами [75, с. 152]. Під таким кутом зору про такі речення можна говорити як про результат і спосіб мовної економії, при якому відбувається згортання більших структур у менші. Розмовний синтаксис, а отже, і синтаксис казки, як ми вже згадували раніше, тяжіє до компактного викладу думки, але при цьому мовець не може опустити важливої інформації. Він намагається назвати всі

необхідні деталі: предмети, явища, ознаки, дії, стани, щоб досягти точності або показати багатство прояву якогось явища.

Оскільки експресивне виявляється в модифікації нейтральної одиниці [43, с. 65], то побудова фігур за законами симетрії є проявом експресивності. Ряди однорідних членів, компоненти яких поєднані за допомогою сполучникового чи безсполучникового зв'язку, спрямовані на побудову симетричних структур [Там само].

У мовленні народних казок ряди однорідних членів речення переважно невеликі, включають два-чотири члени. Форми вираження, як правило, в межах однієї частини мови, напр.: – *У зайчика шкура м'яченька, тепленька* (1, с. 25); ... *я тобі стьожок, серг, намиста доброго нанесу* (1, с. 25); *Вовк підійшов до ковадла, висолопив язик, заплющив очі і стояв як укопаний* (1, с. 42). Енергійність, схвильованість і спонтанність мовлення виявляється в тих конструкціях, у яких уживаються однорідні компоненти, що мають одне й те саме значення, або дуже близькі за значенням, напр.: *Стоїть палац великий та здоровий* (4, с. 118); *Батько такий радий, так цілує їх, так обіймає, такий веселий!* (4, с. 196).

Проте один тип і однотипне морфологічне вираження однорідних членів простежуємо не завжди, як-от: *Вдарились об землю, стали качками, полетіли собі знов* (3, с. 211), де перший головний член простий неускладнений, другий складней іменний, а третій – простий ускладнений.

Іноді в текстах казок фіксуємо досить розлогі ампліфіковані ряди підметів, близьких за значенням, або ж таких, які входять до однієї семантичної групи, як-от: *Там були: слон, лев, тигр, бегемот, носоріг, медвідь, вовк, олень, верблюд, лисиця, заєць, дикий кабан, зебра, коза, вівця, кінь, корова, собака, кішка, тхір, ховрашок, криса, миша, осел та інші звірки* (1, с. 51); *Почали сходитися із цілого світу до царського двору: герцоги, барони, графи, навіть гарно вбрані циганські легені...* (3, с. 16). У великих переліках однорідних членів, як правило, відсутній сполучниковий зв'язок, що свідчить про незавершеність ряду, про можливість його продовження. У таких

випадках родо-видові відношення між поняттями не порушуються. Фігура асиндетону (безсполучниковості) сприяє ритмізації речення, окремо виділяє кожен компонент ряду.

Фіксуємо випадки вживання при однорідних членах узагальнювальних слів, виражених означальними займенниками, які частіше стоять у постпозиції, напр.: *Хвости, ноги, гриви, голови – все однакове* (3, с. 117). В окремих випадках узагальнювальний підмет може повторюватися, створюючи своєрідне обрамлення, як-от: *В тій хатці усе зелене: і стіни, і лавки, і Охова жінка зелена, і діти – все, все...* (1, с. 142); *А за тим морем і берег видно кам'яний, а на ньому усе кам'яне: і люди, і звірі, і дерева, і птиця, сказано ж, – усе* (3, с. 98). У ролі узагальнювального слова найчастіше виступає широке поняття, і саме нечіткість, невизначеність його семантики створює експресивний відтінок підкреслення, інтенсифікації ряду однорідних членів із вужчим значенням [34, с. 318]. Обрамлення означальним займенником більше узагальнює через подвійне висновкування.

Характерною рисою мови українських народних казок є ампліфікація однорідних присудків, які становлять собою синтаксичні ряди дієслів, що виражають послідовність дій, станів, тобто присудки знаходяться в послідовній часовій залежності один від одного, напр.: *От баба так і зробила: витопила в печі, замісила яйцями борошно, що назмітала, спекла колобок і поклала на вікні, щоб простиг* (1, с. 18); *Підкралась до вікна тихенько, вхопила пиріжок моторненько та й подалась* (4, с. 30); *Вони взяли її тихенько, принесли додому, зробили їй гніздечко, обложили його пір'ячком і посадили туди уточку, а самі знов пішли по грибки* (2, с. 67). Такі конструкції створюють ефект градації і постійної динаміки.

Безсполучниковому зв'язку між однорідними членами протиставляється сполучниковий. Повторюваний єднальний сполучник забезпечує уявлення про цілісність процесу, пор.: *І тепер вони собі живуть, і хліб жують, і постолом добро возять* (2, с. 107).

Частото спостерігаємо випадки об'єднання в однорідний ряд двох присудків у неповних реченнях, як-от: *Пішли, подивились* (4, с. 162); *Приїздить, вітається* (4, с. 166); *П'ють, гуляють* (4, с. 167); *Приходять, схопились* (4, с. 171). А. Коваль зазначає, що безсполучниковий зв'язок між двома членами однорідного ряду буває дуже міцний і тісніше поєднує компоненти, ніж сполучниковий засіб зв'язку [34, с. 316]. На наш погляд, такі двочленні однорідні конструкції дуже динамічні, оскільки вказують на зміну та послідовний перебіг подій. Вони позбавлені мовної надлишковості, лаконічно й коротко описують дії персонажів. Такі ряди забезпечують економність викладу думки, що показово для стилю мовлення казки.

Не менш уживані двокомпонентні ряди однорідних присудків, поєднаних сполучником *та й*, напр.: *Повечеряли брати та й полягали спочивати* (1, с. 98); *Сіла та й давай знову плакати* (1, с. 33);

Дослідження показало, що високий ступінь продуктивності виявляють ряди однорідних присудків, які складаються з трьох компонентів, причому перші два поєднані безсполучниковим зв'язком, за допомогою інтонації переліку, а третій приєднується єднальним сполучником сурядності, напр.: *От раз пішла вона до колодязя, води набрала та й іде* (4, с. 92); *Бачить вона, що стоїть хатка, зайшла туди та й каже...* (1, с. 33); *Ішло два козаки степом, надибали дерево й сіли в холодку* (1, с. 221); *Вона їх нагодувала, напоїла й каже...* (3, с. 259).

Але фіксуємо й такі випадки, коли присудки об'єднані в розлогі ряди по чотири і більше компонентів, скажімо: *Дров нарубав, коня нагодував, корову напоїв, леміш вигострив, насіння приготував* (4, с. 346); *От вони зробили смоляну бочку, положили її туди, забили, пустили на море* (3, с. 259); *Зібрав він військо, знайшов ту могилу, вивернув дуба, каміння порозкидав, двері порозбивав, добув коня* (4, с. 109). Такі ряди в основному поєднуються безсполучниковим зв'язком, що свідчить про чітку послідовність подій, яку не можна змінити, етапність їх незворотна.

Загалом однорідні присудки в реченнях співвідносні за видо-часовими формами, але інколи натрапляємо на конструкції, де помічаємо певну неспіввідносність, граматичну неузгодженість, напр.: *Батько зрадів дуже, обнімає його, цілує...* (3, с. 8); *Проснався той, прокидається, умився, помолився Богу* (4, с. 176). Використання подібних конструкцій є ознакою розмовного стилю, коли оповідач не стежить за дотриманням нормативності викладу інформації. У реченні *Вона взяла вивернула діжу, укачалась-укачалась у тісто, вибігла і прямо на поле* (3, с. 31) усі чотири присудки мають різне оформлення і представляють різні типи: перший – простий, ускладнений часткою, другий – простий, ускладнений редуплікацією, третій – простий неускладнений, четвертий – еліптичний, нульовий.

Особливістю мовлення казок є використання римованих однорідних присудків: – *Ходи, бабусю, не лежи, мені ріпку вирвати поможи!* (3, с. 59); *Раз весною взяв дід рискаль та мотику, скопав у городі грядку велику, гноєм трохи попринадив, грабельками підгромадив, зробив пальцем дірку та й посадив ріпку* (3, с. 59). Такі дієслівні пари створюють розважальний, динамічний ритм, а фонетична близькість – ритмелодійний малюнок.

Продуктивними для мовлення казки є однорідні додатки, кількість яких у рядах може варіюватися від двох до чотирьох, в основному вони поєднані безсполучниковим зв'язком: *Дав йому орудіє, зброю, козацьку всю одягу, він і поїхав* (2, с. 143); – *Песинських, Жабинських, Сухинських моїй жінці попідкидала?* (4, с. 256); *На хліба, сала, цибулі, картоплі!* (4, с. 350); *Хлопець почав їсти яблука, груші, черешні, сливи* (3, с. 180). Сполучниками однорідні додатки поєднуються рідше, напр.: ... *не маю ні спокійного сну, ні смаку до їжі!* (3, с. 58). За допомогою переліку вичерпного ряду об'єктів мовець досягає всеохопності в передачі інформації.

Однорідні означення мають специфічний вияв у мовленні народної казки. Зазвичай їх небагато, вони стоять у постпозиції і не утворюють довгих рядів. Фіксуємо наявність не більше двох-трьох компонентів у ряду: *Бабка щось думає, сумна та невесела* (4, с. 162); *Стоїть палац, великий та*

здоровий (4, с. 118). Вони семантично дуже близькі, синонімічні. Немає потреби дублювати інформацію, але повторення значення вжитих означень формує фольклорний колорит. Єднальний сполучник *та* ще більше зближує ці означення. У складі відокремленої групи однорідних означень може бути й більше, напр.: ... *а найменша – то така гідка, така гідка – шкварлива, низенька, бровата, губата, вирячкувата...* (3, с. 256). Такі конструкції покликані увиразнити роль і значення означуваного слова.

Особливістю однорідних обставин є те, що в окремих конструкціях обставинні поширювачі мають дуже широку, неконкретну семантику. Навіть однорідний їх ряд, який, здавалось би, формує мовну надлишковість, не дає чіткого уявлення про місце проживання персонажа, напр.: *Десь під горами, під лісами жив бідний чоловік* (4, с. 234); *В такім-то царстві, в такім-то государстві, там-то і там-то єсть золоті гори* (4, с. 168). Така десемантизація пов'язана з тяжінням до узагальнення в жанрі казки.

Типовими для мовлення казки є однорідні обставини способу дії, виражені прислівниками й/чи прийменниково-іменниковими сполуками з конкретним значенням, напр.: *По весіллю молоді щасливо, в любові жили* (3, с. 187); *Тим часом я живу в теплі, без турбот* (3, с. 58). Переважно це двокомпонентні сполуки, об'єднані безсполучниковим зв'язком, що стоять у кінці речення.

Отже, експресивні ряди однорідних членів речення в мовленні казки представлені в основному переліками підметів, присудків, додатків та обставин. Ампліфіковані однорідні члени часто близькі за значенням. Домінує безсполучниковий та мішаний зв'язок. Однорідні присудки забезпечують динамічність, подієвість розповіді, встановлюють послідовність дій і процесів. Однорідні обставини характеризуються невизначеністю, нечіткою семантикою, що характерна для казки щодо позначення місця та часу. Однорідні компоненти формують особливу ритміку й увиразнюють мовлення казки.

3.2. Роль відокремлених членів речення у створенні експресії

У мовленні українських народних казок серед інших засобів ускладнення простого речення вживаються й відокремлені члени, як власне відокремлені, так і відокремлені уточнювальні. У цілому простежується тяжіння до обмеженого використання цих структур. Відокремлення базується на спеціальному змістовому та інтонаційному виділенні другорядних членів речення для більшої стилістичної виразності [75, с. 161–162]. У художньому та розмовному мовленні відокремлення використовуються для створення додаткових емоційно-оцінних відтінків, для підсилення образності через називання додаткових станів, дій, уточнювальних характеристик об'єктів [34, с. 237].

Ми виявили в досліджуваному матеріалі більше відокремлених означень та обставин і зовсім мало відокремлених додатків.

Особливістю вживання відокремлених означень є те, що в досліджуваних текстах практично відсутні поширені означення, виражені дієприкметниковими та прикметниковими зворотами. Ми зафіксували тільки один приклад: *Дідова дочка сидить, як панянка пишна, **убрана в шовкове плаття та в золото*** (3, с. 262).

Представлені одиничні означення та їх групи, що стоять після означуваного слова, адже для мовлення казок дуже показовий інверсований порядок слів, зокрема узгоджених означень, напр.: *Прийшла весна, **весела, рум'яна, запашна*** (3, с. 39); *Стали ними (панами) повні поверхи – **спідній і верхній*** (3, с. 316); *Бабка щось думає, **сумна та невесела*** (4, с. 162); *...а їй підкинула дитину, **суху-суху та погану*** (3, с. 258). Інверсований порядок слів та логічний наголос на відокремленій у постпозиції групі означень є показником афективної мови та суб'єктивної оцінки оповідача щодо повідомлюваного. Така позиція означень відбивається на інтонаційному ладі, винесені в кінець речення, означення вимовляються більш емоційно.

Вищий ступінь експресивності формують оцінні частки та вказівні займенники, додані до відокремленого означення: *Була собі пані – так, убоженька* (2, с. 183); *...і дівчина гарна щось робить коло хати – така працюовита* (1, 183), а також відтінок обставинності, який накладається на постпозиційне одиничне означення, напр.: *Баба, зацікавлена, дала горня* (3, с. 363).

Іноді натрапляємо на випадки відокремлення одиничних означень, що стосуються вказівного займенника, коли вже ім'я чи особа згадувалася, а потім мовець у процесі мислення дає їй характеристику: *А та, сяка-така, усе тільки з хлопцями жирувала* (3, с. 23).

Активно відокремлюються в мовленні українських народних казок означення, виражені порівняльними зворотами, напр.: *Ворожбит був старий і слабий, як муха восени* (3, с. 78); – *Дай, діду, таку трензельку, як цей кінь* (2, с. 111). Порівняльні звороти загалом типові для мовлення досліджуваного фольклорного жанру, вони сприяють створенню оцінок, увиразнюють виклад думок, апелюють до образного мислення читачів.

Зі стилістичного погляду велике значення для формування специфічного колориту казки, як і інших жанрів народної словесної творчості [34, с. 249], має відокремлена прикладка, яка може виконувати такі функції: уточнювальну (*Послала лисиця свого сина, молодого лиса, за курми* (4, с. 18)), образотворчу (*І зостався у нього син-хлопець, сирота літ п'яти. Одна удова, проста жінка, та оддала дочку за поганенького панка* (4, с. 364)), емоційно-оцінну (*А вона, бідна, вже тільки плаче* (3, с. 23)).

Непоширені й поширені прикладки, окрім конкретизації образу, у переважній більшості випадків приписують оцінність означуваному слову, виражають суб'єктивне ставлення оповідача або персонажа, напр.: – *Ти прийняв мене, нещасну сироту* (3, с. 25); *Він, бідняга, і не ворухнувся* (4, с. 24); – *Оце добре, що я вас, волоцюг, спіткала* (4, с. 357). Подібні прикладки, що виступають у ролі художнього засобу мови, допомагають виявити ставлення

або ж дати додаткову інформацію, можуть виражати різну конотацію, але переважають відтінки жалю, співчуття чи негативна оцінка.

Ужиті в казках відокремлені прикладки частіше стосуються особових займенників, рідше – іменників, як-от: *Бере його цар на свою коляску, того солдата, їдуть собі в дім* (3, с. 87); ... *вовк іде, та тільки-тільки тиняється: прилокнули добре його, сердешного* (3, с. 31); *Колись був у Києві якийсь князь, лицар* (1, с. 114).

У деяких випадках прикладки виражені власними назвами, напр.: *Сідає цар на свого коня, на Добряна* (4, с. 166); *А цей шибеник, Іванко, нізащо не хоче...* (3, с. 114).

Непоширені й неопширені обставини, виражені одиничними дієприслівниками або дієприслівниковими зворотами, у мовленні народних казок вживаються не дуже продуктивно, але, як і в сучасній літературній мові, вказують на часові, способові, умовні показники основної дії та водночас називають другорядну дію, напр.: *Жив би я добре, розкошуючи* (3, с. 356); *Сім день чоловік виживе, не ївши* (3, с. 362); *Ото, погулявши, побалакавши, розпрощалися* (3, с. 61); *Той собачка як побіжить, вислухавши це, викопав ту яблуньку...* (3, с. 260); *Та, блукаючи по лісі, натрапила якось на одну хатину* (3, с. 39); *Ох, недовго думавши, перекинувся і собі щукою* (3, с. 332). Підсилюючи оповідну лінію, відокремлені обставини слугують засобом динамізації мовлення й водночас згортають інформацію, яка могла бути представлена у двох реченнях.

Особливо виразними є конструкції з відокремленими обставинами, структуру яких важко ототожнити із сучасними моделями, як-от: *Ну, казки, хоч і не вмючи, а треба казати* (2, с. 203), де дієприслівниковий зворот введений у речення допустовим сполучником *хоч і не... а*. Ще одне речення має суто розмовний характер: – *Доброго здоров'я, пивши!* (3, с. 314).

Натрапляємо на невелику кількість відокремлених обставин, виражених порівняльними зворотами, як-от: *В землянці, як у світлиці, прибрано та чисто* (3, с. 262); *Він тебе задаве, як жабу* (3, с. 159).

За нашими спостереженнями, у мовленні народних казок додатки відокремлюються набагато рідше, порівняно з означеннями й обставинами. Відомо, що відокремлення додатків залежить від їхнього смислового навантаження [65, с. 357]. Умовами відокремлення додатків є формальна наявність у такій синтаксичній групі прийменників *крім, окрім, опріч, за винятком, замість* і наявність відтінку виключення, заміщення. У фактичному матеріалі ми зафіксували невелику кількість таких конструкцій, напр.: *В тому лісі нема іншого пана, **крім тебе*** (4, с. 148); ... *там, **опріч мишей та інших звірків, нічого не доводилось їсти*** (1, с. 57); *Шерсть золота, **замість чотирьох, у нього п'ять ніг***... (4, с. 19). Подібні компоненти слугують засобом виокремлення, обмеження, виключення чи виділення одних предметів серед інших, що є результатом оцінювання ситуації мовцем. Це робить відокремлені додатки експресивним засобом.

Загалом відокремлені члени речення з уточнювальним значенням не становлять окремої категорійної різновиду. Вони вживаються мовцем для конкретизації, пояснення, звуження значення певних членів речення [60, с. 427; 75, с. 164].

Уточнюватися в мовленні народних казок можуть різні члени речення, але найчастіше фіксуємо випадки уточнення обставин, переважно місця, що деталізують і конкретизують казковий простір, як-от: *На болоті, **в очереті, на купині, жив журавель, там же, трохи оддалік, жила лисиця*** (3, с. 53); *Деся-не-десь, **у якимсь царстві, жив собі цар та цариця*** (1, с. 75); *Але там, **в іншому покої, спав слуга*** (3, с. 106); *Недалеко від його обійстя, **посеред дороги, лежала колобана*** (3, с. 351). Інколи група уточнювальних обставин займає препозицію щодо уточнюваного слова, скажімо, обставина місця *там* конкретизується трьома фрагментами, які щораз звужують просторову семантику: ***В іншому царстві, у козацькому гетьманстві, у селі Пикарі, там жило два брати*** (4, с. 57). Відбувається зміщення уваги слухача на художньо виразні конкретніші назви місця, і це створює оповідний лад, характерний для казки.

В аналізованому матеріалі зовсім мало відокремлених уточнювальних обставин часу, як-от: *Унадивсь колись, давним-давно, один страшний змії десь у якусь слободу людей їсти* (1, с. 149); *Колись-то, дуже давно, був собі чоловік та жінка* (4, с. 345); *Пошліть і покличте його сюди, у кімнати* (3, с. 201). Спостерігаємо, що, уточнювальні компоненти не конкретизують часових показників, адже мають приблизно таке саме значення, як і уточнювані члени речення. Уважаємо, що їх уживання тільки формальне, як формула-зачин казки.

Цікавий випадок становить таке речення: *Колись-то давно, не за нашої пам'яті, мабуть, ще й батьків і дідів наших не було на світі, жив собі убогий чоловік з жінкою* (1, с. 142). Тут конкретизаційну роль виконує не тільки уточнювальна обставина з вужчим значенням *не за нашої пам'яті*, а й вставлена конструкція *мабуть, ще й батьків і дідів наших не було на світі*. Комплекс уточнювальних компонентів із характерною для мовлення казки надлишковою конкретизацією свідчить про те, що оповідач, відповідно до законів жанру, намагається заінтригувати слухача, внести щось своє, індивідуальне у формули-зачини казки. Подібні «конструкції додавання» Ю. Бельчиков називає однією з основних ознак розмовного мовлення [58, с. 74].

Відокремлені уточнювальні означення дуже часто виражаються порівняльними зворотами: *Дівчина виходить з хати, гарна дуже, як зірочка ясна, а вбога така, що лата на латі* (1, с. 184); *Довкола гора гладка, як мур* (3, с. 179); *Аж йому назустріч йде дід, увесь, як молоко, білий* (3, с. 7); *Мої слуги приведуть дев'ять коней, схожих, як близнята* (3, с. 117). Такі конструкції слугують для увиразнення вже названої ознаки, зазвичай усі порівняння типові, усталені.

Для посилення експресії можуть використовуватися навіть цілі синонімічні ряди з порівняльними зворотами, як, наприклад, у випадку з обставинами міри та ступеня: *Вийде стільки війська, як морського піску, як листя на деревах, як трав на землі* (3, с. 175).

Отже, у художньому мовленні українських народних казок відокремлені члени речення використовуються з різним ступенем продуктивності: найбільш активно вживаються відокремлені прикладки, відокремлені групи одиничних означень та означень, виражених порівняльними зворотами, відокремлені обставини, виражені одиничними дієприслівниками, й уточнювальні обставини місця. Уважаємо, що такий вибір синтаксичних засобів мови зумовнений особливостями жанру казки, зокрема усною формою, компактністю, спрямованістю на швидке просування сюжету без зайвих деталей, потребою висловлення суб'єктивних оцінок.

3.3. Вставні і вставлені компоненти

Невід'ємною ознакою експресивно насаженого тексту народної казки є суб'єктивно-модальні компоненти, тобто вставні і вставлені конструкції.

Вставні слова, словосполучення та речення – це такі граматично ізольовані компоненти простого речення, які «виявляють ставлення мовця до висловленої ним думки і виражають різні модальні значення» [75, с. 168]. Більш продуктивно в мовленні казок функціонують вставні слова, менш продуктивно – речення. Уведені в речення вставні компоненти допомагають оповідачеві передати різні смислові допоміжні відтінки щодо вірогідності інформації, джерел її надходження, виявити оцінне ставлення щодо повідомлюваного, привернути увагу до якоїсь інформації тощо [28, с. 573; 65, с. 367–368].

Найчастіше в досліджуваному матеріалі натрапляємо на вставні компоненти, що виражають семантику різного ступеня вірогідності, зокрема невпевненості, сумніву, припущення, як-от: ... *десь пішов на війну, та, **мабуть**, убили його там...* (2, с. 116); *Піду і я, **можже**, і я присвячусь* (2, с. 54); *І ви свого, **напевне**, караєте* (3, с. 114); *Уже йому, **можже**, годів двадцять, а він усе без штанців на печі сидить – ніколи й не злазить* (1, с. 142). Найбільша кількість прикладів у робочій картотеці зі словом *можже*. Дуже рідко вжито вставні слова, які вказують на впевненість мовця у сказаному, напр.: *Тоді*

упевнились брати, що дівчина правду їм каже і що, **справді-таки**, вона сестрою їм доводиться (1, с. 99).

Ще одна продуктивно вживана семантична група вставних слів допомагає мовцеві формувати характер висловлення, вказує на спосіб передачі інформації, напр.: *Вони бачать, що з дурнем, **мовляв**, нічого не зробиш...* (2, с. 132). *Форми було, бувало* мають значення посилення оповідача на щось постійне, узвичаєне, напр.: *Усе, **було**, лає її, сердешну, та знуцається над нею, та ще, **було**, й діда підцьковує, щоб згриз голову своїй дочці. Оце, **було**, підуть обидві дівки на досвітки...* (2, с. 203); – *Бо мене діти гайвороненям дражнили, як я, **бувало**, ганяла волів на пасовисько!* (1, с. 99).

Тут дієслівні форми *було, бувало*, втративши свою семантику, відіграють роль модальних показників якоїсь постійної дії в минулому.

Натрапляємо на вживання вставних компонентів для вираження різних емоційних станів, почуттів оповідача або персонажів мовця, напр.: – *Ну що ж, **слава Богу**, що хоч сам живий вернувся* (3, с. 137); *Я міг би допомогти вашому царю, та, **на жаль**, не маю часу* (3, с. 184); ***Шкода**, не взяв чаплю за жону* (4, с. 44); *Слон на ваше величество незадоволений, може стать на бік вовків і, **чого доброго**, тигрів зіб'ють з пантелику* (3, с. 166). Оскільки стильовою ознакою мовлення казок є емоційно-оцінна наснаженість, то вживання таких конструкцій природне й комунікативно доречне.

Представлені експресивні речення із вставними конструкціями, які вказують на співвідношення окремих думок, їх взаємозв'язок. Як правило, це модальні слова на позначення узагальнення, висновку, напр.: *Запомігся, купив корови, воли, справив хлів, **словом**, став середнім таздою* (3, с. 171); – ***Отже**, таки озивається! – говорить баба та зирк у вікно* (2, с. 66); – ***Значить**, усе пропало, – схилив голову цар* (3, с. 118).

Оскільки жанр казки передбачає розповідь казкаря, оповідача, звернену до адресатів, то важливим завданням є привернення й утримання їхньої уваги. Для цього мовець залучає в розповідь відповідні вставні слова, які мають викликати бажані реакції та зацікавити, як-от.: – *А коли будеш ловити? –*

Завтра, бо, бач, ще сіті не готові! (3, с. 103); – *А я, знаєте, ходив дев'ятнадцять літ* (4, с. 211); *Щоб, бачте, гроші братові йшли до його грошей, у капшучок* (3, с. 57). Ці експресивні компоненти привертають увагу до розповіді в цілому або якихось окремих важливих деталей, підсилюють колорит розмовності, живого спілкування, створюють атмосферу довірливості, невимушеності.

Мовознавці зазначають, що вставні конструкції надають реченням конкретної модальної спрямованості, відображають специфічне сприймання оповідачем ним же сказаного [21, с. 265]. На матеріалі мовлення казок ми переконалися, що ця функція втілюється. До того ж, уведення в мовлення вставних слів служать для фіксації уваги адресата, допомагає встановити близький контакт між оповідачем і слухачем.

Крім вставних слів, фіксуємо вживання вставлених конструкцій. Вони використовуються за потреби доповнити, конкретизувати, уточнити зміст речення або якогось члена [65, с. 370]. У комунікативному плані вставлення компонентів зумовлене тим, що мовець хоче додати побіжні зауваження, доповнити зміст основного речення, провести якісь асоціації, пояснити щось, причому думка про це з'являється уже в ході розповіді.

Додаткова інформація про супровідні дії та стани вводиться мовцем без порушення лінійної послідовності розповіді, напр.: *Ось і їде цар туди чи сюди (тоді ще залізниць не було, а набере собі шестірку коней, кучерів і їде), а цариця (жінка його справжня) качкою стає і дивиться, куди він їде* (3, с. 127).

З погляду формально-синтаксичної будови, у текстах українських народних казок вставлені компоненти представлені як окремими словами та сполученнями слів, так і цілими реченнями, співвідносними з простими, або складними конструкціями, або тільки з предикативними частинами, напр.: *Дак він (котик) пішов уп'ять на здобитки за пшеницею* (4, с. 34); – *Геть із нашого міста! – (А круга вони не перейдуть)* (3, с. 131); *Десь у одному монастирі – от так як би в Дубнах абощо – був собі чернець* (4, с.68); – *Ідіть,*

гроші, до грошей! – (Щоб, бачте, гроші братові йшли до його грошей, у капишучок) (3, с. 57);

У зафіксованих прикладах уживання вставлених компонентів пов'язане з різною комунікативною метою:

- із намаганням оповідача уточнити інформацію для адресатів для більшої зрозумілості, особливо коли вжито багато особових займенників: *Він (чорт) привіз його додому* (2, с. 234); *Вони біжать, куражка спала – він (парубок) каже: «Гпру!»* (2, с. 234). Навіть у неповних реченнях, коли із контексту не зрозуміло, кому належать слова, оповідач вживає уточнювальну вставлену конструкцію: *От прибігли два барани. Каже до діда (господар): – Пізнавай, діду, твій син тут єсть* (2, с. 108);

- із бажанням доповнити інформацію: *Піймали його песиголовці (тії, що людей їдять), годують на сало* (2, с. 233); – *На, – каже, – тобі дудочку. (У нього така дудочка була...)* (2, с. 271); *А в тій хаті стояла діжа немішана (хазяйки не було: побігла вовка бити)* (3, с. 31);

- із намаганням пояснити причину певних дій персонажа, напр.: *Як вийде на Дніпро мочити кожі (бо він кожум'яка), то не одну несе, а дванадцять разом* (1, с. 115);) – *Поки ж той кінь... із стайні одірвався, із замків (а він прип'ятий був добре), поки одірвався кінь* (3, с. 291);

- із потребою супроводити основну інформацію власною оцінкою, виправдати вчинок персонажа: *От дід – нічого робить – і повів* (2, с. 203).

У випадках доповнення, пояснення, супроводження основної інформації вставленим компонентом у повідомленні з'являється ніби паралельний план зображення, і це потребує від оповідача інтонаційної виразності, зміни тону й темпу під час виголошення таких коментарів.

Отже, для мовлення казки показове вживання вставних слів та конструкцій, які створюють у реченні певний вид модального значення: впевненості, невпевненості, оцінного ставлення мовця до висловлюваного, логічного впорядкування, способу оформлення думок, активізації уваги. Вони не мають чіткого граматичного зв'язку з основним реченням або з його

компонентами, зв'язок простежується тільки семантично, асоціативно. Вставлені ж компоненти також граматично не пов'язані з основним реченням, однак вони не виражають модальних значень, а містять побіжні зауваження та коментарі, що з'являються в ході висловлювання думки. Набір вставних слів обмежений, типовий для усного розмовного мовлення, а не для книжних стилів. Стилiстично вставні і вставлені конструкції підпорядковані вираженню поглядів, емоцій і оцінок оповідача та персонажів, формують розмовний колорит.

3.4. Звертання як засіб створення експресії

Досліджуючи засоби синтаксичного увиразнення мовлення українських народних казок, ми звернули увагу на кількісні та якісні параметри вживання звертань. Уважаємо, що вони формують стильові доміанти живомовності, фамільярності, інтимності, важливі для конструювання діалогічного мовлення та вираження оцінок учасників комунікації.

У численних граматичних працях чітко визначено синтаксичний статус і морфологічні форми вираження звертань. Зокрема, С. Бевзенко, І. Вихованець, П. Дудик, А. Загнітко, Б. Кулик, А. Мойсієнко, О. Пономарів, Л. Прокопчук, К. Шульжук та інші трактують звертання як інтонаційно виділений компонент речення, що називає істоти чи персоніфіковані предмети, яким адресоване мовлення [22, с. 234; 47, с. 292; 75, с. 171]. Традиційно звертання визнають синтаксично ізольованим компонентом висловлення, тобто таким, що залишається поза логіко-граматичними зв'язками з іншими елементами речення.

У стилістичному плані цей синтаксичний засіб мови розглянуто в наукових працях І. Бойко, Г. Волчанської, С. Єрмоленко, А. Коваль, О. Коваль, В. Олійникової, Л. Струганець та ін.

У семантичному плані звертання в текстах народних казок представлена власними й загальними назвами людей, міфічних створінь, тварин, рослин, явищ та об'єктів природи, предметів побуту, абстрактних понять, напр.: *брат*,

дід, бабуся, піп, цар, лісовик, русалка, домовик, вовк, лисиця, коза, береза, калина, вітер, сонце, вода, земля, шабелька, пеньок, щастячко тощо: *Спи, спи, цапуньку, на одне очко і на друге!* (3, с. 39); – **Водо, водо**, чого ти кров'ю стала? (3, с. 42); – *А вилазьте, Злидні, поїдем у ліс!* (3, с. 66). Звертання до неживих об'єктів дуже показове для мовлення народної казки як давнього фольклорного жанру й засвідчує анімістичний погляд на довкілля.

Номінації людей деталізовані різними семантичними нюансами: гендерними, соціальними, віковими, професійними ознаками, скажімо: – **Злодію!** *Та ти хотів украсти золотогривого коня?* (5, с. 22); – **Що, сину, шукаєш?** (5, с. 23); – **Шандари! Поліція! Арештуйте його!** (5, с. 29). Відзначаємо актуалізацію ряду звертань, що демонструють культуру спілкування, традиції в народній комунікації, зокрема доброзичливість, шанобливість, делікатність, напр.: – **Вельможний пане!** *Не моя в тому вина, що так пізно приходжу* (5, с. 7); – *Дай мені смоли, голубчику, прикласти до боку: капосні хорти трохи шкури не зняли!* (5, с. 6).

Показником експресивності, емоційності й естетики багатьох номінацій є суфікси суб'єктивної оцінки, переважно демінутивні, напр.: – *Ти угадав, конику!* (5, с. 15); – *Гуся, гуся, гусенятко! Візьми мене на крилятко Та понеси до батенька...* (5, с. 9); – *Чи не знаєте, легіники, де мої сестри?* (5, с. 27). Поряд зі звертаннями, наділеними позитивними конотаціями задушевності, які створюють довірливе емоційне тло й меліоративну оцінку (– *Дуже добре, легіню!* (5, с. 20); – *Призволяйся, журавлику, призволяйся, лебедіку!* (5, с. 7)), фіксуємо компоненти з протилежною, пейоративною оцінкою та смисловими прирошеннями зневаги, незадоволення, злості, як-от: – *Ідїть, – каже, – боягузи, а то з вами тільки морока* (5, с. 12); – *Га, ти, помано, ти, хлистику, ти, гусяче повітря, – кричав на нього ведмідь. – Що ти собі думаєш, що так пізно приходиш?* (5, с. 7); – *А бодай же тобі, йолопе, тая ковбаса та до носа приросла!* (2, с. 227). Залучення в мовлення казки просторічних одиниць із різко зниженим експресивним забарвленням уможлиблює пряме вираження

негативної оцінки щодо дій якогось персонажа, а також сприяє формуванню гумористичної, іронічної, осудливої, викривальної тональності [51, с. 118].

Серед структурно-синтаксичних особливостей звертань, які функціонують у казках, наведемо такі:

1) домінування форм кличного відмінка іменника й низька продуктивність субстантивованих прикметників та займенників, напр.: *Що ти собі, хвостище-помелище, думає?* (3, с. 33); *Будь ласка, служивий, постороніться* (3, с. 141); – *Роби, сякий-такий* (3, с. 141);

2) висока продуктивність поширених звертань, на зразок: *Батьку мій любий! Дай мені лучок і стріл пучок* (3, с. 174); – *Чого ти хочеш, дорога пташино?* (5, с. 28), які дають змогу висловити ставлення до об'єкта апеляції, індивідуалізують мовлення персонажів;

3) активне вживання повторюваних звертань, часто з оцінними означеннями: – *Кізонько моя мила, кізонько моя люба, чи ти пила, чи ти їла?* (3, с. 14); – *Окунець, окунець, повернись до мене головою, побалакаєм з тобою!* – *Коли ти, кумонько-голубонько, хочеш балакати, – каже окунець щуці, – то я й так чую!* (5, с. 26). Цей прийом дає змогу показати турботу, виразити позитивне ставлення до об'єкта апеляції або вербально задобрити його;

4) нарощення звертань непоширеними й поширеними прикладками для поглибленої характеристики об'єкта й вираження суб'єктивного ставлення, напр.: – *Не їж мене, зайчику-лапанчику, я тобі пісеньки заспіваю* (3, с. 107); – *Іване, серце моє кохане, – зустріла жінка, – чого ти такий сумний?* (3, с. 168);

5) уживання при звертаннях слів етикету, вигуків і підсилювальних часток для вербалізації волевиявлення, емоцій та оцінок, напр.: – *Здоров був, раче!* – каже йому лисичка (5, с. 4); – *Ей, нещаснику, хіба туди треба йти?* (3, с. 308); *То тоді цап до барана: – Ох, нум, брате, скоріше хвататись, щоб нам оцю кашу поїсти та з куреня убратись* (5, с. 3); – *Ой вовчику-братику, хіба ж то я?* (5, с. 5).

У плані функційно-стилістичних (прагматичних) ознак для звертань, ужитих у текстах українських народних казок, показові такі особливості:

1) у зібраному фактичному матеріалі найбільш продуктивними виявилися власне звертання, тобто такі, які позначають конкретну особу, до якої спрямоване мовлення, і розраховані на її реакцію. Морфологічно це іменники – власні або загальні назви істот у формі кличного (рідше – називного) відмінка. Природа таких звертань пов'язана з апеляційною функцією і розрахована на зворотну реакцію – дію, стан, відповідь, напр.: – *Зробіть мені, тату, золотий човник і срібнеє веселчко: буду я рибку ловити та вас годувати!* (3, с. 34); – *Ну, файні дівчата, тепер ідіть додому* (3, с. 79).

Менш продуктивні риторичні звертання, які не передбачають спонукання співрозмовника до відповіді, а використовуються для відтворення емоційно-почуттєвої сфери, душевного стану мовця, як-от: *Вишенько моя, вишенько, яка ти хороша* (3, с. 223).

Фіксуємо ще й напівриторичні звертання, спрямовані на неживий об'єкт спонукання з очікуванням результату від наказу/прохання, що в контексті казки ніби стирає межу між дійсним і вигаданим світами, напр.: *Рубає [лисичка. – Д. С.] та й приказує: – Рубайся, деревце, криве й правé! Рубайся, деревце, криве й правé!* (3, с. 14); – *Хатко, до тебе не забігала Ганнуся з легінем?* (5, с. 27);

2) уживання звертань комунікативно спрямоване: як і в мові загалом, вони виконують апелятивну, емоційно-оцінну, образотворчу, характеризувальну, інтимізаційну, розважально-ігрову, текстотвірну функції, сприяють формуванню діалогів і полілогів. Семантична репрезентація та граматичні моделі звертань створюють живомовну специфіку їхнього функціонування.

Отже, у текстах українських народних казок уживаються звертання, різні за семантикою та граматичним вираженням. Вростаючи в систему засобів фольклорного мовлення, ці синтаксичні одиниці формують інформаційно-розважальний діалогічний лад оповіді. Діалогізація сприяє

унаочненню змісту казок і відповідає законами живого розмовного мовлення, відбиває особливості традиційного побутового спілкування українців із показовими для нього емоційністю, експресивністю, образністю, апелятивністю. Перспективним вважаємо вивчення зіставного аспекту функціонування звертань у казках та інших фольклорних жанрах.

Висновки до третього розділу

Проаналізований у третьому розділі фактичний матеріал дає змогу зробити висновок про те, що на рівні простого ускладненого речення експресивним потенціалом наділені ряди однорідних членів речення, відокремлені члени, вставні і вставлені компоненти, а також звертання.

Найпродуктивніше в мовленні українських народних казок вживаються звертання, однорідні члени та вставлені компоненти. Відокремлених, відокремлених уточнювальних членів, вставних слів значно менше.

Експресивний розмовний ритм створюють однорідні підмети, присудки, додатки та обставини, поєднані переважно безсполучниковим або мішаним зв'язком. Найбільше актуалізовані однорідні присудки, тому що вони беруть участь у динамізації оповіді, встановленні послідовності дій та процесів. Ряди однорідних підметів часто мають при собі узагальнювальні слова. Однорідних другорядних членів речення в досліджених текстах зовсім небагато.

Відокремлених означень вжито також небагато, частіше це групи одиничних означень при іменниках та займенниках, одиничні означення при особових займенниках та поширені прикладки. Означень, виражених дієприкметниковими та прикметниковими зворотами, немає. Іноді вживаються порівняльні звороти в синтаксичній позиції означень та обставин. Відокремлених обставин більше, ніж означень; частіше це одиничні дієприслівники. Специфіка вживання відокремлених уточнювальних обставин часу та місця полягає в їхній семантичній невизначеності, оперуванні казковими кліше. Відокремлені додатки вживаються дуже рідко.

Модальні відтінки значень у простих реченнях формують вставні компоненти: слова, словосполучення, речення. Вони вносять смислові відтінки вірогідності, оцінного ставлення мовця до сказаного, логічного впорядковують послідовність і спосіб викладу думок, активізують увагу адресатів. Ці компоненти наснажують мовлення оповідача енергією живого спілкування. Набір вставних слів в опрацьованих казках дуже обмежений, типовий для усного розмовного мовлення.

Вставлені структури, хоч і не пов'язані з вираженням модальних значень, але також важливі для утворення експресії, адже за допомогою їх мовець висловлює додаткові думки, які супроводжують основні, потрібні для сюжету. Вони також підпорядковані вираженню поглядів, настроїв і оцінок оповідача і забезпечують театралізацію.

Доповнюють перелік експресивних синтаксичних засобів на рівні простого ускладненого речення в мовленні українських народних казок звертання. Вони дуже різні за лексичним і граматичним вираженням, але функційно їх об'єднує те, що ці одиниці відтворюють особливості традиційного побутового спілкування українців із показовими для нього емоційністю, оцінністю, образністю, апелятивністю, інтимністю. Звертання формують інформаційно-розважальний діалогічний лад казки.

ВИСНОВКИ

Отже, проведене в магістерській роботі дослідження дає підстави зробити висновок про те, що мовлення українських народних казок відзначається особливою експресивністю, яку формує організована система різнорівневих мовновиражальних засобів, у тому числі й синтаксичних.

Експресивність прийнято розуміти як здатність мовних одиниць передавати суб'єктивне ставлення мовця до адресата або до змісту повідомлення. Вона забезпечує яскравість і впливовість мовлення в процесі комунікації через виявлення інтенсивності, емоційності, оцінності, образності. Цілеспрямованим уживанням експресивних засобів мовець досягає експресії, тобто яскравого вираження думок, оцінок, почуттів та емоцій.

Мовлення української казки – епічного жанру народно-поетичної творчості про передбачувано вигадані події чи осіб, іноді за участю фантастичних сил, який має повчальну мету, – максимально відтворює розмовне мовлення з його національним колоритом, динамічністю, діалогічністю, невимушеністю, спонтанністю, інтонаційною виразністю, що з особливою силою змодельовано на синтаксичному рівні. До синтаксичних засобів формування експресивності мовлення української народної казки належать морфологічні форми вираження членів речення, інверсований порядок слів, односкладні та неповні конструкції, нечленовані слова-речення, засоби ускладнення синтаксичних структур, такі як ряди однорідних членів, відокремлені та відокремлені уточнювальні члени, звертання, вставні і вставлені структури, стилістичні фігури поетичного синтаксису, окремі орнаментальні засоби на зразок фольклорних кліше, вигуків, часток, здатних моделювати інтонацію та оцінність речення.

Привертають увагу експресивно марковані підмети, виражені субстантивованими прикметниками; прості ускладнені присудки з частками волевиявлення *ну, давай*; присудки у формі минулого та майбутнього часів дійсного способу й у формі наказового способу, до структури яких входять

дієслово *взяв* (*взяла, взяли*) і сполучники *та, та (й)*. Увиразнюють, інтенсифікують, динамізують мовлення присудки, виражені редуплікованими формами, вигуками й звуконаслідувальними словами. Розмовний лад вносять означення й обставини в інфінітивній формі, оцінно-образний план створюють активно вжиті прикладки.

За допомогою інверсованого порядку слів оповідач розставляє змістові акценти, підкреслює важливість конкретних членів речення, формує властиву для казки інтонацію, що також увиразнює мову.

У фактичному матеріалі двоскладні прості речення переважають над односкладними. Серед односкладних найбільш продуктивно вжиті означено-особові й безособові конструкції з різними способами вираження головного члена. Неозначено-особових, узагальнено-особових, інфінітивних речень значно менше, номінативних майже немає. Односкладні речення мають вищий ступінь експресивності, ніж двоскладні, адже роблять повідомлення компактним, переносять увагу на дії та стани, створюють невимушену атмосферу спілкування.

Для досягнення лаконічності, динамічності, експресивності, виділення комунікативно важливої інформації у казках дуже продуктивно вживаються неповні речення (співвідносні з ними предикативні частини складних речень). Простежуємо домінування контекстуально неповних та еліптичних речень, рідше вжиті ситуативно неповні. Частіше вони функціонують у діалогах, полілогах і прямій мові.

Наділені емоційно-оцінним потенціалом і синтаксично нечленовані конструкції – стверджувальні, заперечні, спонукальні, питальні, емоційно-оцінні, етикетні слова-речення.

На рівні простого ускладненого речення в мовленні українських народних казок експресивністю відзначаються ряди однорідних членів речення, відокремлені члени, вставні і вставлені компоненти, а також звертання. Серед цих засобів найбільш продуктивно вживаються однорідні

члени, звертання й вставлені конструкції. Відокремлених, відокремлених уточнювальних членів, вставних слів значно менше.

Експресивні ряди однорідних підметів, присудків та додатків спрямовані на охоплення повного ряду предметів, дій чи станів, про які йдеться, на вираження чіткої фіксації послідовності дій, на втілення ігрового прийому нанизування, безкінечності ряду, на інтригу тощо. Однорідних другорядних членів речення в досліджених текстах значно менше.

Відокремлених означень ми зафіксували також невелику кількість, частіше це групи одиничних означень при іменниках та займенниках, одиничні означення при особових займенниках та поширені прикладки. Іноді в синтаксичній позиції означень та обставин ужито порівняльні звороти. Відокремлені обставини представлені ширше, переважає вираження їх одиничними дієприслівниками. Особливістю вживання відокремлених уточнювальних обставин часу та місця в досліджуваних текстах є те, що вони неконкретні, семантично невизначені, виражені казковими кліше. Відокремлені додатки вживаються дуже рідко.

Із категорією експресивності пов'язані вставні слова, словосполучення й речення, які вносять смислові відтінки вірогідності, оцінного ставлення мовця до сказаного, логічно впорядковують послідовність і спосіб викладу думок, активізують увагу адресатів. Вставлені конструкції допомагають мовцеві висловити додаткові, супровідні думки, уточнити, підтримати, пояснити, виразити оцінку.

У мовленні українських народних казок звертання є одним із найбільш помітних експресивних засобів. Вони різні за лексичним і граматичним вираженням, але всі допомагають відтворити національні традиції в спілкуванні українців, створити образи, передати емоції, оцінки, інтимізують текст, формують інформаційно-розважальний діалогічний лад казки.

Отже, усі розглянуті синтаксичні засоби, актуалізовані в текстах українських народних казок, наснажують мовлення оповідача й персонажів енергією живого спілкування й формують експресивний ефект.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аванесова Н. В. Эмоциональность и экспрессивность – категории коммуникативной лингвистики. *Вестник Югорского государственного университета*. 2010. Вып. 2 (17). С. 5–9. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/emotsionalnost-i-ekspressivnost-kategorii-kommunikativnoy-lingvistiki/viewer> (дата звернення: 12.05.2021).
2. Акимова Г. Н. Новое в русском синтаксисе. Москва : Высшая шк., 1990. 168 с.
3. Акимова Г. Н. Развитие конструкций экспрессивного синтаксиса в русском языке. *Вопросы языкознания*. 1981. № 6. С. 109–120.
4. Ахманова О. Словарь лингвистических терминов: 2-е изд. Москва : Эдиториал УРСС, 2004. 571 с.
5. Баліцька М. Лінгвокраїнознавчий потенціал жанру мовлення прохання в українській народній казці. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. 2009. № 4. С. 112–117.
6. Бевзенко С. П. Сучасна українська мова. Синтаксис. Київ : Вища шк., 2005. 270 с.
7. Береговская Э. М. Очерки по экспрессивному синтаксису. Москва : Рохос, 2004. 208 с.
8. Беценко Тетяна. Текстово-образні універсалиї з часовою семантикою в українських народних думках. *Мандрівець*. 2012. № 2. С. 57–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mandriv_2012_2_12 (дата звернення: 7.09.2021).
9. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика в словнику, мові та мовленні : навч. посіб. для студентів філолог. спец. Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2002. 217 с.
10. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти : монографія. Ніжин : Вид-во «Аспект-Поліграф», 2005. 552 с.

11. Вавринюк Т. Засоби експресивного синтаксису в художньому тексті. *Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету: зб. наук. праць.* 2013. Вип. 9. С. 222–228. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhSt_2013_9\(2\)_30](http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhSt_2013_9(2)_30) (дата звернення: 16.05.2021).
12. Вавринюк Т. П. Конструкції з прямою мовою в структурі української народної казки : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец 10.02.01 «Українська мова». Дніпропетровськ, 1997. 18 с.
13. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підруч. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
14. Вінтонів М. О., Вінтонів Т. М., Мала Ю. В. Синтаксис засобів експресивізації в українському політичному дискурсі : монографія. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2018. 336 с.
15. Вовк А. В. Експресивний синтаксис: з історії вивчення. *Український смисл.* Дніпропетровськ, 2016. № 1. С. 254–264.
16. Городенська Катерина. Граматичний словник української мови: Сполучники. Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. 340 с.
17. Гуйванюк Н. Експресивний синтаксис: досягнення і проблеми. *Актуальні проблеми синтаксису : м-ли міжнар. наук. конфер., 19–21 жовтня 2006 р.* Чернівці : Рута, 2006. С. 267–275.
18. Гуйванюк Н. Експресивний синтаксис. *Слово – Речення – Текст : вибр. праці.* Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. С. 409–478.
19. Денисюк І. Національна специфіка українського фольклору. *Слово і Час.* 2003. № 9. С. 16–24.
20. Дудик П. С. Стилїстика української мови : навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2005. 368 с.
21. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення (Просте речення: еквіваленти речення). Київ : Наук. думка, 1973. 288 с.
22. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : підруч. Київ : Академія, 2010. 381 с.

23. Єрмоленко С. Я. Лінгвостилістика: основні поняття, напрями й методи дослідження. *Мовознавство*. 2005. № 3–4. С. 112–125.
24. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова: короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ : Либідь, 2001. 221 с.
25. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика : монографія. Київ : Наук. думка, 1982. 210 с.
26. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова : монографія. Київ : Наук. думка, 1987. 245 с.
27. Загнітко А. Теорія сучасного синтаксису. Донецьк, 2006. 378 с.
28. Загнітко А. П. Теоретична граматика сучасної української мови: Морфологія. Синтаксис. Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с.
29. Загнітко А., Павлович О. Сучасна синтаксична семантика: функційно-структурні вияви. *STUDIA UKRAINICA POSNANIENSIA*. 2013. Vol. 1. Pp. 237–243.
30. Івкова Н. М. Фігури експресивного синтаксису в сучасній публіцистичній літературі : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова». Горлівка, 2007. 21 с.
31. Кадомцева Л. О. Українська мова. Синтаксис простого речення. Київ : Вища шк., 1985. 125 с.
32. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : навч. посіб. Київ : Либідь, 1995. 312 с.
33. Кобченко Н. В. Реалізація вільного поєднання в конструкціях з прикладкою. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського* : зб. наук. праць. Серія : Філологія. 2006. Вип. 8. С. 59–64. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11068/Kobchenko_Realizatsiia_vilnoho_poiednannia.pdf?sequence=1 (дата звернення: 15.09.2021).
34. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови : підруч. Вид. 2-ге, доп і перероб. Київ : Вища шк., 1987. 399 с.

35. Коваль Т. Л. Експресиви як безпосередній засіб репрезентації експресивної функції мови. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2011. Вип. XXIV. Ч. 2. С. 468–476. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/71681> (дата звернення: 28.05.2021).
36. Конторчук Г., Шевчук М. Синтаксичні засоби емотивної експресії у казках Івана Франка. *Волинь – Житомирищина*. 2006. Вип. 15. С. 187–195. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vg_2006_15_30 (дата звернення: 28.05.2021).
37. Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту : навч. посіб. Київ : Знання, 2007. 423 с.
38. Кухаренко В. А. Інтерпретація тексту : навч. посіб. Вінниця : НОВА КНИГА, 2004. 272 с.
39. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва : Сов. энциклопедия, 1990. 688 с.
40. Лукьянова Н. А. О термине экспрессив и о функциях экспрессивов русского языка. *Актуальные проблемы лексикологии и словообразования*. Новосибирск : Новосибирский гос. ун-т, 1980. Вып. 9. С. 3–22.
41. Лукьянова Н. А. Экспрессивная лексика разговорного употребления. Новосибирск : Наука, 1986. 227 с.
42. Масло О. В. Національно-культурний компонент у лексиці українських народних казок : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харків, 2007. 20 с.
43. Маслова В. А. Лингвистический анализ экспрессивности художественного текста : учеб. пособ. Минск : Вышэйшая шк., 1997. 156 с.
44. Маслова В. А. Некоторые онтологические аспекты эмотивности текста. *Язык и эмоции* : сб. науч. тр. Волгоград : Перемена, 1995. С. 184–191.
45. Мацько Л. І., Сидоренко О. М, Мацько О. М. Стилістика української мови : підруч. / за ред. Л. І. Мацько. Київ : Вища шк., 2003. 462 с.
46. Мелкумова Т. В. Погляди сучасних мовознавців на тлумачення поняття «виразність». *Філологічні студії*. 2017. Вип. 16. С. 185–189.

47. Мойсієнко А. К. Структурно-семантична організація простого ускладненого речення. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2006. 167 с.
48. Мойсієнко А. К. До питання про експресивність. *Стилістика української мови* : зб. наук. праць / Л. І. Мацько (відп. ред.) та ін. Київ : Вид-во КДПІ, 1990. С. 25–28.
49. Мороз В. Я. Експресивний дискурс: синтаксичні засоби вираження : монограф. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 106 с.
50. Мороховский А. Н., Воробьева О. П., Тимошенко З. В. Стилистика английского языка. Киев : Висшая школа, 1992. 241 с.
51. Пасік Надія. Лінгвістичний аналіз художнього тексту : навч. посіб. Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2003. 207 с.
52. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови : підруч. Київ : Либідь, 1993. 248 с.
53. Пославська Н., Коляда А. Формули мовленнєвого етикету в текстах українських народних казок. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Філологія»*. 2019. Вип. 44. С. 69–82. URL : <http://phph.dspu.edu.ua/article/view/187338/201125> (дата звернення: 16.09.2021).
54. Присяжнюк Т. А., Захарова М. П. Языковая категория экспрессивности и сопряжённые с ней лингвистические явления. *Иностранные языки: лингвистический и методический аспекты*: межвуз. сб. науч. трудов. Саратов : ООО «Техно-Декор», 2009. С. 104–111. URL : <https://www.twirpx.com/file/1275261/> (дата звернення: 28.05.2021).
55. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
56. Селіванова О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2011. 844 с.
57. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української літературної мови: Проблемні питання : навч. посіб. Київ : Вища шк., 1994. 670 с.

58. Стилистика и литературное редактирование : учеб. / под ред. В. И. Максимова. 3-е изд., стереотип. Москва : Гардарики, 2008. 653 с.
59. Стилїстика української мови : навч.-метод. посіб. / упоряд.: А. С. Попович, Л. М. Марчук ; за ред. А. С. Попович. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2017. 172 с.
60. Сучасна українська літературна мова : навч. посіб. / С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. С. О. Карамана. Київ : Літера ЛТД, 2011. 560 с.
61. Сучасна українська літературна мова : підруч. / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. Київ : Вища школа, 1997. 493 с.
62. Сучасна українська літературна мова : підруч. / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін. ; за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 1994. 414 с.
63. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1973. 588 с.
64. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис : підруч. / за ред. А. К. Мойсієнка. Київ : Знання, 2013. 374 с.
65. Сучасна українська мова : підруч. / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. ; за ред. О. Д. Пономарева. 3-тє вид., перероб. Київ : Либідь, 2005. 488 с.
66. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц : монография. Москва : Наука, 1986. 142 с.
67. Ткачук В. М. Категорія суб'єктивної модальності. Тернопіль : Підручники й посібники, 2003. 240 с.
68. Тодор Олена. Про дієслівно-вигуківі форми в українській мові. *Культура слова*. 1992. № 42. С. 74–76.
69. Турчак О. М. Експресія та експресивність як складові функціональної характеристики okazіоналізмів (на матеріалі преси кінця ХХ ст.). *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*.

Серія «Філологічні науки». 2015. № 1 (9). С. 164–169. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vduepf_2015_1_25 (дата звернення: 28.05.21).

70. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. Київ : Укр. енциклопедія, 2000. 752 с.

71. Холявко І. В. Засоби експресивності в українських мовознавчих наукових статтях. *Науковий журнал Львівського державного університету безпеки життєдіяльності «Львівський філологічний часопис»*. 2020. № 8. С. 185–190. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lvphj_2020_8_31 (дата звернення: 28.05.2021).

72. Чабаненко В. Стилїстика експресивних засобів української мови : монографія. Запоріжжя: ЗДУ, 2002. 351 с.

73. Чолкан В. А. Речення з суб'єктивно-модальними формами в сучасній українській мові. Івано-Франківськ, 2001. 19 с.

74. Шаховский В. Эмоции в коммуникативной лингвистике. *Горизонты современной лингвистики: традиции и новаторство*. Москва : Языки славянских культур, 2009. С. 671–683. URL: http://tverlingua.ru/archive/012/3_shakhovsky.pdf (дата звернення: 28.05.2021).

75. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підруч. Київ : Академія, 2010. 408 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дивна сопілка: українські народні казки / ред. кол. : В. Я. Андрущенко та ін. Київ : Веселка, 1972. 247 с.
2. Летючий корабель: українські народні казки у записах письменників ХІХ–поч. ХХ ст. / за ред. Л. Дунаєвської. 2-ге вид. Київ : Веселка, 1994. 317 с.
3. Українські народні казки / передм., упор. та адаптація текстів Лідії Дунаєвської. 2-ге вид. Київ : Веселка, 1992. 367 с.
4. Українські народні казки / упор. Л. Ф. Дунаєвська. Київ : Веселка, 1988. 285 с.
5. Українські народні казки: електронна бібліотека RoyalLib.Com, 2010–2021. URL: https://royallib.com/read/narodn/ukransk_narodn_kazki.html#0